

A SZÁZ ÉVET ÉLT

DR. BRASSAI
SÁMUEL

PÁLYAFUTÁSA ÉS MUNKÁI

(1797—1897)

ÍRTA

KÖVÁRY LÁSZLÓ.

LENYOMAT AZ ERDÉLYI MÚZEUM 1897. ÉVI 8ZEPT., OCT., NOV. ÉS DECZEMBERI,
A KERESZTÉNY MAGVETŐ DECZEMBERI FÜZETEIBŐL.

KOLOZSVÁR

AJTAI K. ALBERT KÖNYVNYOMDÁJA

1897.

DR BRASSAI SÁMUEL

BÖLCSESZET-TUDOR, KIRÁLYI TANÁCSOS, A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TISZTELETI TAGJA, A KOLOZSVÁRI FERENCZ JÓZSEF TUDOMÁNY-EGYETEM
NYUGALMAZOTT RENDES TANÁRA, AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYLET ALELNÖKE,
AZ UNITÁRIUSOK KOLOZSVÁRI KOLLÉGIUMÁNAK FELÜGYELŐ GONDNOKA,

A REGENSBURGI KIR. NÖVÉNYTANI TÁRSASÁG, A K. MAGYAR TERMÉSZET-
TUDOMÁNYI, A BÉCSI CS. KIR. ÁLLAT- ÉS NÖVÉNYTANI INTÉZET, A BÉCSI

*

CS. KIR. BÍROD, FÖLDTANI INTÉZET, KÜLFÖLDI —

A NAGYSZEBENI TERMÉSZETTUDOMÁNYI, A TISZAFÜREDI RÉGÉSZETI, A HUNYAD-
MEGYEI RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNELMI, A KOLOZSVÁRI ERDÉLYI IRODALMI,
A MAROSVÁSÁRHELYI KEMÉNY ZSIGMOND IRODALMI HAZAI TÁRSASÁGOK,
A KOLOZSVÁRI ZENECONSERVATORIUM ----- TISZTELETI, RENDES, LEVELEZŐ
TAGJA

ÁLDOTT EMLÉKÉNEK

HÁLÁS TANÍTVÁNYA.

ELSŐ RÉSZ.

Brassai ifjú- és férfikora.

I.

Bevezetés.

Emerson »Az emberi szellem képviselői« című klassicus munkáját a nagy emberek hasznáról szóló tanulmányával kezdi. Brassai életírója ott megkapja bevezetése alapgondolatait, s nem kevesebb lesz feladata, mint e munkához még egy fejezetet írni. Ily felfogás mellett e sorokat nem kívánom Brassai életírájának tekinteni.

Fájdalom, e tüneményszerű ember és tudós nem hogy emlékiratot hagyott volna hátra, még magáról sem szeretett beszélni. Nekünk kell mulasztását pótolnunk, kik férfi kora hajnalától jóságos szíve melegéhez, esze termékenyítő légköréhez közelebb álltunk. Mert nincs már köztünk senki, ki Brassait mint, gyermeket vagy ifjat ismerte volna. Nekünk kell pótolnunk, kik e múlt századvégi embert, mint az encyclopedisták százada gyermekét, már ifjan bámulatunk tárgyává tettük, minden szavát, gondolatát lestük s tovább adtuk; kik benne csodáltuk a természet alkotó erejét, s kik mint a nemzeti művelődés itt feledett apostolát utolsó éveiben a tisztelet és szeretet kényeztetésével kívántunk körül venni; kiknek az ő biztató tekintete, bátorító nemes alakja annyira hiányzik.

Brassai nekünk soha sem volt ifjú, soha sem volt vén ember. A régiek juventus ventus mondását reá mi már nem alkalmazhatjuk, s aggkorában is ősz feje alatt ifjú szív dobogott. Ifjú szívvel látta elvénhedni a századot, melynek születését gyermek szemmel látta. Utolsó perczéig minden, mi nevéhez, egyéniségéhez fűződött, abban valami kivételes, rendkívüli és parancsoló volt, mi iránta tisz-

teletet gerjesztett. Egyéniség volt, tán az utolsó eredeti egyéniség. Nem tudjuk, jellem volt nagyobb vagy tudós. Ha igaz, hogy a krodilus és varázseroje élte végéig nő, Brassai, ha hiú lett volna, gyönyörködhetett volna végperczéig abban, hogy a ki körébe kerül, azt akarata ellenére elbűvöli.

Száz évig élt, a második gyermekkorba jutás nélkül. Kiváló egyénisége mindenesetre nagy isteni adomány számba megy, de Erdély földje e század elején csak úgy termelte az egyéniségeket, többek közt a két Bolyait. Mint polihistor csak Apáczai Csere, Fogarasi Pap, Benkő József nyomába lépett. Brassai kiváló tulajdona a minden jóra megrezzelő szív s a különös agy, mely korának minden mozzanatát, kék szemének átható tekintetével, mint Röntgen-sugarakkal fenéig belátta; ki nemcsak tudott, de nagy tudását közforgalomba tudta hozni; s egyedüli vonása, hogy egy századot élt át úgy, hogy ha nem is előzte meg korát, utolsó perczéig a kor élén haladt, s az utána jövőknek folyvást mestere maradt, csakhogy tanítási szenvedélyét kielégítse. Ő korát, kora őtet megértette, korával mintegy összenőtt. Mert korára áldásosán hatott, nagy stülű egyénisége legendái alakká fog válni.

Halálától pár hónap múlva, ily közélről nézve e csodás embert, mondhatni szellemóriást, nem lehet czéлом életrajzát adni. Brassai egy egész századra terjedő életének, s a tudományok csaknem minden ágára kiterjedt szelleme munkásságának kellőkép rajzolására hosszabb idő, de különösön a sokoldalú tudás oly mértéke kívántatik, melylyel én nem rendelkezem.

Brassai mint ember és tudós a biológia, antropologia és psychologia részére oly kiváló probléma, melyet egyes aligha bir megfejteni. Életrás művészetünk egyhamar nehezebb feladattal aligha találkozott. Feltüntetni a nagy szív, nagy ész, nagy élet fejlődése processusát; egy mindent felölelő, egy utolsó perczig munkásságban élő elme hagyatékát leltározni, becslés alá venni s harmonious egységét kimutatni, e csodálatos teremtményt a maga teljességében bemutatni, későbbi életirónak lesz feladata.

E sorok nézponjtja Brassai az ember. Czélja pályafutása s tudományos munkásságának beillesztése pályafutásának korszakába, a mely őtet szülte, a mely reá hatott, a melyre ő hatást gyakorolt. Fejtegetése a fogalomnak, melyet ő képviselt, melylyel kortársai

nevét, neve említését felruházták; a mennyire lehet feltüntetése annak a közszeretnek, osztatlan bámulatnak, végtelen tiszteletnek, melylyel százada öt körülvette míg élt, ünnepelte századik évét, s a melylyel. mint a nemzet és emberiség büszkeségét sírjába kisérte.

Igényem a hozzászóláshoz csak annyi, hogy kevesen vagyunk, kik már a harminczas évektől jószágos körében éltünk, kik ott álltunk utolsó betegágyánál; mint hosszas élete egy részének kortársa, mint egyik tanuságtevő kívánok megjelenni a természettől annyira megáldott ember élete mellett. S igényem az emlékezet, mely látta ifjú korát a férfinak, kinek gyermekévév közülünk senki sem látta. Még a mai nagyapák s tán dédapák sem.

Nehezíti életírása megírását, hogy azon ritkák közé tartozott, kik magukról még az Akadémia által kívánt jegyzeteket sem hagyták hátra.

Nehezíti, hogy mi írjuk, kik azt a kort, a melyben szellemvilága alapvonalait megkapta, már csak könyvekből ismerjük. S egy ember életét kell leírunk, ki még a XVIII. század levegőjében született, s azt a századot élte át, melyben a nemzet a legnagyobb metamorphosison ment át; ő maga pedig ment a maga útján, semmit sem változva. Megmaradt annak, mivé a szülői ház s önmaga ifjúságában magát kiformálta. Megmaradt egyszerű embernek, a politikától távol maradt tudósnak, magyar tudósnak, ki szóval, írásban mindig nemzetének korára kívánt hatni. S mert körülé minden és mindenki átváltozott, szerették kortársai mint különzőt feltüntetni.

Igazi jellem és férfi volt, melynek ifjúsága a törhetetlen hazafiak és jellemek korszakára esett, kik a mai stréberséget, a rangfokozat csábításait nem ismerték, kik egyéniségüket a fényűzés ördögének nem alkudták át. Innen van, hogy Brassai életét csakis a felette elvonuló korszakok keretében lehet elbeszélni, úgy, hogy kitűnjék, mikép a kor változik, ő pedig marad a régi, ki mosolyogva látja, hogy benne a múltat parodizálják. Parodizálják a század első felét, mely az önzést nem ismerte, a közjóért, a hazáért, a nemzet felvirágzásáért élt.

Egy férfit kell leírunk, ki magát feledve, másoknak, nemzetének élt, egyszerűségben, kitüntetést, jutalmat nem keresve, nem várva, mert a kiktől jöhetett volna, azok fényét nem irigyelte, nem kereste.

II.

Családja, születése.

A nagy emberek sikerei bátorítanak, a hosszú élet biztatólag hat, a nagy tudomány követésre ösztönöz: belénk van oltva, hogy multjok minden mozzanata érdekeljen. Brassai hosszú élete, tudásának széles látköre, végig kitartott egészsége, meg nem csappant munkássága, mintegy felhívni látszik, hogy e csodás élet nyomait ismerni tanuljuk.

Brassai az átöröklés törvénye alapján nagy örökséghez jutott, de örök mintája marad annak, hogyan lehet az átörökölt testi és szellemi képességet akarat s kitartó munkássággal bámulatos magasságra fokozni. Innen volt Brassai az általános érdeklődés folytonos tárgya.

Brassai azon szerencsés emberek közé tartozott, kik születésükkel ép testi és lelki szervezet birtokába jutnak: s a mint láttuk, ezért folytonosan hálás volt. Mennyi volt ez örökségben családi tőke, nem tudjuk, mert Brassai családfája apjával kezdődik s fájdalom, benne végződik. Még nagyapjával sem vagyunk tisztában, annál kevésbé családja eredetével.

Brassai családja bölcsőjéhez Toroczkó és Kolozsvár támasztott igényt. A Kolozsvár f. évi jun. 19-iki tárczája egy Brassai Györgyről emlékezik meg, ki a XVII. században még Bethlen Miklós emlékiratába is belé került, de a kapcsolatot kimutatni nem tudják. Nagyapjáról is csak a szájhagyomány szól. Toroczkó szerint egy Brassából, más versio szerint Abrudbányáról oda származott asztalos volt, ki Szinyei szerint Welmes, az Unitárius Közlöny 1890. folyama 132. lapja szerint Wervetz néven telepedett oda s fia vette volna fel a Brassai nevet, Brassai W. aláírással. Kolozsvári tisztelői pedig ama hagyományt mesének tartva, arra hivatkoznak, hogy Brassaiak Kolozsvárt már a múlt század elején a kolozsvári polgárság körében mint positiót foglalt iparosok kimutathatók. S Brassai apja innen emelkedhetett papságra. Különös, hogy a család eredetéről a kilenczvenes évekig szó sem volt, Brassai sem nyilatkozott; s még különösebb, hogy Brassai régi családi nevééről sohasem hallottunk. Csak arra gondoltunk, hogy Brassából származhatott át,

hol a lakosság egyharmada ma is magyar. Vagy esetleg lehet egy régen elmagyarosodott szász család ivadéka.

A toroczkai párt azt írja, hogy Wervetz Brassóból elszármazott s vagyonára a város tette kezét. Végig forgattam a szász 1583-iki statutákat, nem akadtam paragrafusra, melynek alapján az elszármazásért a város kezét valaki vagyonára reá tehetne volna. S tán azért sem codificálták ezt az esetet, mert azt, hogy egy kiváltságolt szász a jobbágyság alatt élő magyar megyébe számkivesse magát, kizártnak tekinthették, s éppen abban az időben, mikor szász nyelven még kenyeret sem bírt volna senkitől kérni, s a midőn luteranus templomától a szász nem bírt volna megválni. De mint asztalos is, miért kárhoztatta volna magát egy falu sovány kenyerére, midőn a brassói asztalosnak Oláhország is piacza volt ősidőktől napjainkig. S ha a nagyapa szász és luteranus, a nagyanya mint mondják, szintén luteranus, honnan vegyék azt a lelki átváltozást, azt a vagyont, jóllétet, hogy fiokat az akkor üldözött unitárius vallásban és pedig pappá neveltsék.

Nem falusi, hanem udvari asztalos volt, mondhatják. De azt is tudjuk, hogy mind az unitárius, mind a református és katolikus, nemes, báró és grófi családra oszlott Toroczkai nemzetség fészke akkor is nem Toroczkó, hanem Toroczkó-Szent-György volt. Toroczkó-Szent-Györgyön tehát inkább református vagy katolikussá lett volna. Mindezekből kifolyólag Brassai családja eredetének kérdését otthagyhathatjuk az ősi homályban, vagy legfelebb a geneologusok íróasztalán. Annyival is inkább, mert azt sem tudjuk, hogy a szláv hangzású Wervetz, vagy a szászoknál alig ismert Welmes néven kell nyomoznunk. S még azt is meg kellene fejtenünk, hogy szász apa fiát hogy keresztelhetette Sámuelnek.

Brassai apja Br. Sámuel, anyja Koncz Krisztina. Mindkettőt személyesen ismertük, teljesen ismert alakok. Mindkettő magas, szikár termettel, ép egészséggel.

Apja egy nagy műveltségű férfi, kinek ifjú kora a múlt század végére, a nemzeti nyelv, nemzeti öntudat felébredése korára esik. Tudásunk láthatárán mint toroczkói rektor jelenik meg. A toroczkóiak particulának címezett elemi és alsó gymnasialis iskolája mellett, mint utóda oly tanférfiaknak, kik innen akadémiaóra mentek s az unitáriusok kolozsvári kollégiuma híresebb tanárai sorába emelkedtek.

Ezen állásában alapított családot, nőül vevén Koncz Krisztiánát, kis-solymosi Koncz Gergely toroczkó-szent-györgyi unitárius pap leányát. S ez úton az atyjáról rokonalannak látszó Brassai anyai ágon nagyszámú rokonság kötelékébe jutott. Lévéen anyjának egy fiútestvére, Ádám, jószágigazgató, kinek fia a csigmói Koncz Imre, ki a nyolczvan évet meghaladta, s három leánytestvére, kiknek egyike Szabó Sámuel tanár, másika Kis Mihály, harmadika Ferenczi lelkészek nejeivé lettek.

Mikor kezdte az apa Toroczkón rektori pályáját, mely évben nősült, nem merült fel. Csak azt látjuk, hogy 1811-ben apósát követte a toroczkó-szent-györgyi papságban, honnan 1826-ban a Torda melletti Szentmihályfalvára tették papnak; hol 1837. ápr. 24-én, nyílt ablak mellett, egy becsapott menykö áldozata lett.

Nagy könyvbúvárnak írják. Mint gyermek, tanúja voltam gyalog megérkezéseinek a tordai gymnasium igazgatójához, egy-egy nagy foliánst vive az iskolai könyvtárból vagy hozva vissza a könyvtárba, bár magának is szép könyvtára volt.

Ily családból, ily szülőktől született Brassai, végnapjaiban tett saját vallomása szerint 1797. június 15-én.

Születésének ideje — mint később elbeszélendők vagyunk — el volna döntve, de hogy hol született, a felett Toroczkó és Toroczkó-Szent-György között támadt vita. Toroczkó-Szent-György mellett szól, hogy Brassait T.-Szt.-Györgyön keresztelték s vezették anyakönyvbe; s ez alapon T.-Szentgyörgy Brassait magának foglalta le, f. év jul. 18-án a papi házat, mint születési helyét egész ünnepélylyel márványtáblával meg is jelelte. Toroczkó igénykeresete mellett szól, Szinnyei legutolsónak tekinthető életrajza, s különösen egy a Brassai halála után felfedezett külföldi útlevel, melybe a hatvanas években magát Bécsben a külügyi hivatalnál toroczkai születésűnek mondta be. S a kérdést még sem nézhetjük tisztázottnak.

Biztos, hogy apja ez időben toroczkai rektor volt, Toroczkón lakott. A t.-szentgyörgyi párt szerint Brassai anyja T.-Szent-Györgyön szüleinél betegedett le, s úgy keresztelte meg ott a nagyapja. A toroczkaiak szerint Toroczkón született, csak keresztelni vitték T.-Szt.-Györgyre a nagyapához. Homéri kérdés lett belőle. Miután a lapokban Brassai szavaira hivatkoznak, s különösen mivel T.-Szt.-György előbb költ fel, előbb lelkesült, a papi lakra márványba vésette, további tisztázásáig ne zavarjuk T.-Szt.-György örömét.

III.

Iskolai élete.

Brassai már mint eszmélő gyermek látta századunk hajnalát. A nagy Napóleon fénykorát élte. A francia forradalom eszméi viharzottak keresztül Európán.

Gyermek koráról nincs kit megkérdezzünk. Mi szóhagyomány fenmaradt, gyermek éveiről nem emlékeznek. Csak a valószínűség gyaníttatja, hogy zsenge éveit Toroczkón a rektori lakban élte le, s hogy első tanulását a toroczkai partikulában, atyja vezetése alatt kezdette, s folytatta míg apja 1811 ben t.-szentgyörgyi pappá nem lett.

A toroczkai partikula az én tanuló koromban is nem csak felsőbb népiskola, de egyszersmind gondolom két három osztályú algymnásium volt, melyben a latin declinatiót, comparatiót és conjugatiót tanították, s növendékei az ethymológiára jöttek át a tordai algymnasiumba. Az ethymológiát, syntaxist, poesist és rethorikát végezve jutottak a kolozsvári felsőbb gymnasiumba. Hogy Brassai tanuló pályája e rendes meneten haladott volna keresztül, nem találjuk. De nagy tudományú apja, az elismert pedagógus egy bevégezt tanulóat állított benne elő s hogy tehetségeit kifejtette, a későbbi időkben Brassai bebizonyította.

Atyja otthon tanította, szereti mondani a hagyomány, mely az apát századunk első tizedében már t.-szentgyörgyi papnak képzele; holott a toroczkai partikula rektorságában töltötte, s egyszersmind fiát is tanította. Hogy a pénzdevalváció évében, mikor szentgyörgyi pappá lett, fiát nem Tordára, hanem egyenesen Kolozsvárra vitte, az valószínű két okból, egyszer mivel otthon a tordai tanfolyamot úgy látszik bevégeztette, továbbá, mivel egyik versio szerint 12, másik szerint 14 éves korában már a kolozsvári kollégium tanuló között látják, egyik szerint mint rendes, másik szerint mint magán tanulóat. S mint írják, 1816-ban a kollégiumból hazavitte. Sajnos, hogy az iskolai jegyzőkönyvek nem nyújtanak biztos tájékozást. S ezért vált közkeletűvé a hit, hogy Brassai szabályszerű iskolai életet nem élt át, sőt hogy nem is végezte az iskolákat.

Hogy az alsó gymnasialis osztályokat végezte, az több mint bizonyos, hogy a felsőbbeket miként járta ki, felderítésre vár. De

legyen bármiként, hogy nagytudományú atyja, a toroczkai partikulában a helyébe lépett Sebes Pálra egy berendezett s országszerte jó hírben álló előgymnasiumot hagyott hátra, annak évtizedek múlva is fényes nyoma volt, Brassai tanulásának alapja itt vettetett meg. Még pedig, hogy az alap túlszárnyalta a szokott méreteket, életírói bizonyítják, a midőn egyik kézből a másikba adják a következő sorokat:

»Brassait 12 éves koráig maga az atyja tanította, és egészen eredeti módon. Nem magyarázgatott, nem praelegált neki, sőt órákat sem tartott vele, kivált midőn már jól olvasott s magánolvasásból Robinsont, a Gyermekek s Ifjak Bibliothékáját, a Kisdedek Tárházát, a Hármas Históriát, stb. megérteni bírta. Ezután pl. ha a magyar nyelv szabályait akarta megtanítani vele, egy rövid grammatikát adott a kezébe; de nem tétetett vizsgát belőle, még maga előtt sem, hanem ha írásában hibát követett el a fiú, megjelölte s aztán kikerestette vele a könyvében, minő szabályt nem tartott szeme előtt s csak akkor mutatta és magyarázta meg neki a netalán nem értett szabályt, ha azt a legjobb igyekezettel sem bírta föllelni. Hasonlókép kellett neki a németnyelvet, a számvetést, földrajzot és természetrajzot tanulni. A nevelés súlya arra volt fektetve, hogy a menynyire okszerűen lehetett, önjerejére s figyelmére volt a gyermek Brassai utalva. Az állatok országát Raff természethistóriájából, a növénytant a Debreczeni fűvészkönyvből tanulta meg. Atyja nevelése után két évet a toroczkó-szentgyörgyi iskolában (?) töltött és 1814-ben lépett be az unitáriusok kolozsvári főtanodájába, hol azonban nem volt rendes tanuló, a mennyiben nem lakott az intézetben s nem járt a rendes tanórákra, hanem magán tanulás útján készült a tantárgyakra s a szokott időkbén a rendes tanulókkal közvizsgákra állott. 1815—1816-ban atyja megint haza vitte s maga nevelte, de az utolsó évekre megint Kolozsvárra ment, hol a fönnemlített intézetben nemcsak a gymnasiumi tanfolyamot, hanem a bölcsseimet is bevégezte. Ennek lefolyta alatt is mint magántanuló, önjerején készült a tantárgyakra s úgy állott a rendes vizsgákra a rendes tanulókkal«.

Mire az a következő feljegyzés, mit anyja egyik rokona levelelből idéznek, hogy a kis Samu rendszeren a méhes kertben levő kis szobában ült, szüntelen olvasgatott, öllel hordotta oda az apja

könyveit, néztem sokszor, hogy egyiket vette, a másikat tette és jegyeztetett, a fiúnak a szüntelen! olvasás és ottan-ottan a gitározás volt a foglalatossága.« E feljegyzés már magasabb korára, szentgyörgyi életkorára esik.

Hogy 1816-ban apja haza vitte, nem zárja ki az iskolák bevégezése lehetőségét, mert a kolozsvári kollégium felsőbb gymnasiumi tanfolyama még a mi időnkben is csak négy éves volt. Hogy a nagy Napóleon bukása, a bécsi congressus, a szent liga szervezkedése korában Brassai apja s maga Brassai nem tudta, hogy mint kilépett ifjú mihez kezdjen, mai viszonyaink szempontjából el nem bírálható. A politikai zilált viszonyokhoz hozzájárult az 1817-iki esős idők által előidézett két inséges év, a Toroczkóról Enyedre vezetett út inséges munkája. Hogy Brassai a két szomorú esztendőt otthon töltötte, arra én hozom azt a fiatakoromban első kézből hallott hagyományt, hogy Szigethy Sándor akkor szolgabíró, később tordai polgármester, a Szigethy Sándor volt polgármester és Szigethy Miklós honvédeztáros atyja a szentgyörgyi libalegelőkről befogta Brassait útmunkabiztosnak, hogy a napszámokat számon tartsa. Mit magasabb szempontból úgy kell értelmeznünk, hogy Brassai fűvészkedéssel töltötte el tétlen élete unalmasabb óráit.

IV.

Nevelői pályája.

Brassai mint tartják, 21 éves korában kirepült az apai házból, mi 1818-ra esik, házi tanító lett, s ezzel megkezdte oktatásunk terén missioját, mit egész életén át annyi sikerrel folytatott.

Brassai nem az a fajtája volt a házi tanítóknak, kiket abban az időben nevelőknek, instructoroknak, hol mestereknek neveztek, kiket úri családok fiai mellé a fiuk teljes felneveléséig, külföldi utazásaik bevégezéséig évi fizetéssel, rendszeren 10,000 váltó forint végkielégítéssel, vagy a protestánsoknál egy tanári szék biztosításává! köteleztek le. Brassai ha szintén kezdetben Hunyadmegyében a Makrai családnál ki is próbálta magát, csakhamar főúri családok leányai mellé ment, kik mellett gouvernántok vitték a nevelést, maga mondhatni órákat adott tudományokból, nyelvekből, illetőleg zongorából, Brassai mint nyelv- és zongoramester lép elő a nélkül, hogy

látnök, hol és kitől tanulta a nyelveket, kitől a zongorát. Mindjárt kezdetben mint csoda elme meglepte a világot.

Mária Terézia és József császár simogató s asztalverő germa nízálása felébresztette a nemzetet, a nemzeti lobogó alá visszaterelte az aristocratiát. Keletkezett a Múzeum, a Georgikon, a Ludoviceurn alapítása. A bécsi udvar köré édesgetett aristokratia társalgási nyelve némétté vált volt. Jáger, kocsis, szakács, fodrász, jungfer mind német bói telt ki. Az úri körök egy része anyanyelvét vagy elfelejtette, vagy társalgásra durvának találta. S Erdélyben bekövetkezett az a jelenet, hogy Augusta császárné a midőn az említett ínséges évekbén Kolozs-várt meglátogatta s egyik dámánál neki feltűnt, hogy magyarul nem tud, reá szólt: idegen nyelveket tudni szép, de anyanyelvét nem tudni szégyen.

Ily korszakban vállalkozott Brassai aristokratiánk női neven-dék világa oktatására, s valószínűleg főtantárgya a magyarnyelv volt. Döbrentei járt előtte, ki a gr. Gyulay háznál egy évtizeddel megelőzte, s ki ép ilyen foglalkozása mellett az Erdélyi Múzeumot szerkesztette. Brassai mint írják, hat évet gróf Bethlen Károly leánya mellett Betlenben, hat évet gr. Bethlen József leányai mellett Rettegen töltött. Közben állítólag 1827-ben az előbbinél szerzett pénzen az akkor két hazában hosszas tanulmány útát tett. S ha ez év s a hat-hat év valódi, tudnunk kellene, mennyi időt töltött a Makrai családnál, s mikor szakadt meg rettegi foglalkozása, már azért is, mivel 1834-ben mint szerkesztő jelenik meg.

Legyen bármiként, Brassai nevelői élete neki második iskolája volt, melyben a fűvészet, természettudomány, számtan, nyelv-tan s más kedvencz szaktudomány ágaiban önerején magát kimí-velte. Az oktatás, tanítás terén gyakorlati iskolán ment át, megal-kotta saját rendszerét, melynek alapján a nemzeti nőnevelés, a köz-oktatás terén később annyi sikert aratott, annyi gondolkozó főt adott a hazának.

Hogy e pályával szakítani vágyott, fentartotta az az általa reánk juttatott jelenet, hogy a rettegi gróf alkalmat vett magának Franklin főmeghajtási adomáját felhozni, mire Brassai visszavágott, hogy potyolhatja fejét bár hányszor: fejét meg nem hajtja. Jelleme már szintén ki volt domborodva.

V.

A kezdő író és szerkesztő.

Brassai, mint mondják és írják, 1833-ban Kolozsvárra tette át lakását. Feltűnően magas, nyúlánk természetével, hosszú hajával, mint akkor a művészek hordták, egyszerre ismert alakká lett, tudományos híre különben is megelőzte.

A Bethlen grófok házától az aristocrata körökben ismeretes volt. Úgy kell lenni, hogy a felsőbb körök leányai oktatását itt is folytatta. De csak oly körülmények közt, hogy a mint Gyergyai Ferencz, a nyelvész barátjával eladomázták, kettejüknek egy frakkjuk volt; Brassai magas, Gyergyai törpének mondható lévén, a frakkot a szükség szerint mindannyiszor magok átalakították.

De hogy mind a mellett mily állást juttattak részére, tanúsítja, hogy Rhédei Clodin grófnőnek a württembergi herczeggel kötött házasságánál, a szerződésnél és esketésnél Bécsben ő volt az egyik tanú. Mely évre esik ezen megtisztelő szereplése, csak azon adattal rendelkezem, hogy e morganatikus házasságból egy fiú és két leány született, s a szépséges herczegné egy katonai szemlén 1841 okt. 1-én a rohanó lovasság patkói alá került. Mint tanú aláírt a házasságnál, melyből kifolyólag Teck herczeg tartja nemzetünkkel az atyafiságot. Ezt rokona, Gsegezy Mihály táblabíró hallotta Brassaitól.

A harminczas évek elején, mint szintén rokona beszélé, bölöni Farkas Sándor ajánlatára, Zsibón rendezte a nagy Wesselényiek könyvtárát.

A mint Kolozsvárt megjelent, néhány hónap kellett, hogy a közfigyelmet magára vonja, s a közügyek körül megbízatást kapjon. Széchenyi, Wesselényi fellépése, Görögország függetlenségi harcának szerencsés vége, a harminczas évek elején lefolyt francia és lengyel forradalom Kolozsvárt a kedélyekre mélyen hatott. Megalakúit az Úri casino gr. Kendefi házában. Keletkezett a szabadelvű Erdélyi Híradó s melléklete a nagy-ajtai Kovács István által szerkesztett Nemzeti Társalkodó, melyekbe Brassai írni kezdett Brassai nem ment át az írók gyermek-betegségén, a vers és novella íráson, későn kezdett írni. Mint nekem beszélte, egy verset írt életében; apja nagy-

születése napjára verset íratott vele; az első sorban köszöntötte, a másodikban már késő halált emlegetett, miért apjától kikapott.

Az itt központosult erdélyi aristocratia a népre is kívánt volna hatni, az Úri casino bölöni Farkas Sándor indítványozására elhatározta egy néplap létrehozását és támogatását. Felszólították Balog Pált és Brassait, mily feltétellel vállalnák el egy Vasárnapi Újság szerkesztését. A mint egyik lapunk hozza, Balog Pál nagy garral azzal felelt, hogy senkivel sem szövetkezik; Brassai örömet fejezte ki, hogy ily tudós férfival együtt működhet.

E közlemény alkalmasnak látszik az akkori világ egy tudósára árnyékot vetni, Almási Balogh Pálra, ha nem kísérjük azzal a megjegyzéssel, hogy a mi Balog Pálunk az az amerikai utazó, ki bölöni Farkas Sándorral egy időben utazta be Észak-Amerikát, kit én a harminczas évek második felében Hadadon, hol előbb nevelősködött, a conservativ Wesselényiek udvarában, mint Szilágy beútazója meglátogattam, s ma is, mint egy farmer, széles panama kalappal, szalmaszín quekkerben él emlékezetemben.

Az urak a szerkesztéssel Brassait bízták meg, egyedül. Mert a lapalapítás akkor az erdélyi udv. kancellária engedélyével történt, az engedélyt Brassai megkapta. Az urak ezer forint alapot tettek össze, felét a kiadás, felét a szerkesztő javára. Az Erdélyi Híradó tulajdonosa, Méhes Sámuel tanár az 500 írtért a kiadást elvállalta. A lap 1834. ápril 6-án megindult, társadalmi és közgazdasági részét Brassai, politikai, vagyis krónikái részét Kriza János állította össze. Ősszel, egy évre Bécsbe ment, cikkeket onnan szállította.

Brassai a Vasárnapi Újságnak népies irányt adott, de azért a legelső köröktől a legfelsőig mindenüvé behatolt. Az első lapon földrajzi, ország- és népismei cikkeket hozott. Muszkaországon kezdte, Ausztrián, Franciaországon, Anglián végezte. Azután jöttek a közgazdasági, természetrajzi, egészségügyi, fizikai cikkek, regék s a hír rovatban a politikai és társadalmi mozgalmak.

A Vasárnapi Újság szerkesztésével Brassai eredeti egyénisége, széles látókörű szelleme egyszerre előtérbe lépett. A Nemzeti Társalkodóban már azelőtt bizonyos publicistikai hírré tett volt szert, éles kritikái már megalapították volt tekintélyét, de hazafias lelkének az a vonása, mely fajunk értelmiségének emelésében találta élete célját, a Vasárnapi Újsággal nyilatkozott meg.

A Vasárnapi Újságban s Nemzeti Társalkodóban minden napi kérdéshez hozzászóltott, kivéve a mélyebb politikát, melyet Metternich terrorismusa úgy is meddőségre kárhoztatott. Jósika Miklóst, ki mint publicista vezette be fényes pályáját, majd Abafijával a regényirodalom terére ment át, nagy népszerűsége daczára, Brassai kemény kritika alá vette. Mit Jósika később, 1866-ban megjelent Eszmetöredékek című művében, azzal torolt meg, mikép Brassai-val sohasem érintkezett, egyszer látta Kolozsvár utcáin s megkérdezte társát, hogy ki az a vitorla-vásznas, feltűnő görbe alak s válaszául kapta, hogy a híres Brassai.

Brassai mint műkritikus, nyelvész, matematikus, botanikus, már akkor tekintély számba ment. Humoros mondásai szálló igévé váltak. Gondolom, a Halley üstökös jelent volt meg s a közönség még a harminczharmadiki nagy csillaghullás hatása alatt állott, Brassait addig ostromolták, míg egy kérdezősködőt Csokonai e szavaival fizetett ki: földiekkel játszó égi tünemény.

Megalakúit a conservatív Múlt és Jelen prof. Szilágyi szerkesztése mellett. Szilágyi Ferencz, kivel gyakran éles polémiát folytatott, mint fűvészt megtette prikulicsnak, mi Brassain maradt. Ugyanis Nagy Péterrel, a későbbi református püspökkel, Landoz francia nyelvmesterrel s másokkal vasárnaponként, kitliben, pléh dobozzal fűvészkedni járt a határra s a szomszédos falvak határára; öszbevegyült nagy haja, szakálla, magas termete, szemüvege a falusi babonás nép előtt feltűnővé tette. Egyszer csak megjelent a Múlt és Jelenben, miszerint az egyik szomszédos falu Kajántó molnára a sátés tóban prikulicsot pillantott meg, a mint a szárazságot csinálta; s hogy a falu népe csépre, villára fegyverkezve, körül fogta a tavat; s végűi is csak a pap révén menekült meg a néptől, mely legalább is mint prikulicsot, meg akarta égetni. Mindez nem zavarta, nem soká a Bajzáék Athenaeumában egy poetikus czikket olvastunk tőle e czímmel: a fűvész örömei. Kiadta a lövészet elemeit.

Brassai akkori munkaerejét azzal az adomává vált ötletével jelezzük, hogy rendelet jött, mely akarta tudni, kik a Vasárnapi Újság dolgozó-társai. Lapjában egyszer csak megjelent: írja Brassai Samu, szerkeszti Brassai Samu, javítja Brassai Samu, levelező Réz Samu. Humora egy földbirtokosra csapott, kiről akkor híre járt, hogy magát a tekintetesek tisztos sorából előbb léptette.

A Vasárnapi Újság csendesen politizált is. Hozta az apró politikai híreket népies képletes mondásokkal kísérve. Egyszer azt találja írni, hogy ebben is hasonlít hazánk Muszkaországhoz. Nem kellett egyéb a kormánypárti Múlt és Jelennek. De hát még miben hasonlít, szorították szegletbe Brassait. Végül is, Brassait oda kényszerítették, hogy vele sajtóhibát csináltattak belőle, mely szerint a szedőnek ezt kellett volna szedni: és ebben — vagyis ebben az egyben — hasonlít hazánk Muszkaországhoz. Ily nehéz viszonyok közt szerkesztették akkor a lapokat. A cautiót akkor a censura helyettesítette.

Ily röögös pályafutás után, meglepetés számba ment reá nézve, hogy 1837 elején az unitáriusok kolozsvári kollégiumuk mellé tanárnak hívták meg.

VI.

Brassai gimnasialis tanársága.

Brassai tanár lett.

Ekkor negyven éves. 1831-től lógva névtelenül, Világfi Antal és saját neve alatt már elismert író, a lapok czikkeit, bírálatait szívesen fogadják; 1834-ben kiadta «Bevezetés a világ, föld és státusok ismertetésére», 1836-ban »A fűvészet elemeinek vázlata« című munkáit s 1834-től szerkesztette a Vasárnapi Újságot. Ezek voltak ajánló levelei, hogy állandó pályához juthasson.

Az unitáriusok egyházi főtanácsa 1837 tebr. 8-án megválasztotta kolozsvári kollégiumához a történelem és földrajz tanárának, Molnos Dávid helyére, ki a mohácsi csatát latin, akkori előadási nyelven kezdte, magyarul folytatta, könnyek közt végezte. Ennek a szellemnek kellett örökébe lépnie.

Már megválasztatása esemény számba ment, első tanára volt a főiskolának, kitől külföldi akadémiákon való képzettséget nem kívántak. Legnagyobb örömmel a tanuló ifjúság fogadta, még azon este fáklyás dalárdával vonult Brassai lakásának udvarára s örökemlékünkbe maradt, hogy erre gyertyáját kioltotta, az ifjúság énekelt, a szónok beszédét megtartotta, Brassai nem volt sehol, az ifjúság addig éljenzett, míg végre előszobája törpe ajtaján feje előre nyúlt s egyszerű kitliben megjelenve, csak ennyit mondott: jól éljenek!

Márczius 2-án felgyűltünk az iskolai nagyterembe. Jöttek a felügyelő gondnokok, tanárok, jött Brassai kifogástalan szalon öltözetben, frakkosan. Meglepetés, mert régiebb tanáraink félmagas tetejű kalappal, quekkeresen, bűv bugyogósan, szárközépig stibliben szoktak volt járni. A szószékről, honnan magyar ige még nem hangzott, Brassai magyar nyelven megkezdte beköszöntőjét, a történet szelleméről. Magyarúl, a főtanács határozatából.

A közbizodalom Brassai előtt megnyitotta a pályát, hivatásának igazi útját, s a közbizalom nem csalatkozott. A magyar közoktatásügy benne reformátorra talált. Hogy reformátor; sikereit méltathassuk, vissza kell helyeznünk magunkat abba a korba, melyben Brassai közoktatásügyünket találta.

A népiskolák ügye ott állt, hogy csak télen volt tanfolyam, a gyerek egy darab tűzifával ment fel, viaszos fatábla volt a papiros. Kollégiumunkban benlakás, latin tannyelv, egyenruha, ókori törvények plágával, korbácscsal, kézirat; elavult tankönyvek. A diáknak a harminczas években már szabad volt bajuszt hagyni, de szakállat nem.

Mintha Bethlen Miklós emlékirata, Bőd Péter Szent Polykarpusa ideje jött volna le korunkra, melyben 1638-ban az erdélyi reformátusok zsinatja megtiltja a diákoknak, hogy skatulyás süveget, kapocs helyett gombot, szárnyas mentét ne viseljenek. A papoknak ugyanakkor megtiltják a csizmát, hogy maradjanak a sarunál. Hogy a külső rendtől megkülönböztessenek, 1682-ben elrendelték a tóga, vagy hosszú mente viselést. A reformátusok ezzel a reverendával, a lutheránusok övig feje kapcsos fekete talárral, rajta palásttal, háromszögű kalappal, az unitáriusok fekete kurta dolmány, sinóröv, sarkat verő, fekete bárányprémmel szegélyezett mentével jöttek le századunkra. A harminczas években a magyaroknál egyszerű térdig érő attila váltotta fel. De egyéb minden maradt a régi.

Első tanárunk, ki bajuszt, szakált viselt, első, ki hol latinul, hol magyarul adott elő. A történelem és földrajzzal kezdte, de mivel a mathesis és fizika, vegytan tanára püspök lett, e tárgyakat kapta. A felsőbb osztályok részére négy évi volt a tanfolyam, logicus, moralista, inatheraaticus, fizikus címmel. Brassainak mindegy volt, bármely fokra helyezték.

Tanított a szó valódi értelmében, mert nála alig akadt rossz tanuló, mindenki megértette. De nem érte be a tanítással, nem volt megelégedve az eredménnyel, mit nem tanítványainak, hanem a régi rendszernek tulajdonított. Annak, hogy az elemi és alsó gymnasialis osztályok nem készítik elő a tanútól, s másodsorban a latin nyelven tanítás és tanulásnak. Reform-törekvéseiben első tekintete az elemi és alsóbb gymnasialis osztályokra esett. Legalólról kívánt felfelé indulni. Pedagógiai alapelve, az ismertről indulni az ismeretlenre. S főkévalalma a jó kézikönyvek. E végre tantervezetet készített s 1839-ben beadta egyházi tanácsának s azt elfogadtatta: életbeléptetésével megbízott. Oly tervezetet készített, hogy a mint életírói megjegyzik, a kiegyezés után a minister és képviselőház a népiskolák részére tantárgyakul éppen azokat fogadta el. Keresztül vitelére, kitelvéen rectori két éves ciklusa, pedagógarának, az oktatás és nevelésügy vezetőjének neveztetett. Módszerébe bevezette a köztanítókat. Hol alkalmas tankönyvet nem talált, maga írt. így keletkezett 1837-ben megindított Kék könyvtárának több füzeté: A számító Socrates, A kisdedek számvetése, Rajzminták fiatal gyermekek számára, mind 1842-ben, az Okszerű vezér a német nyelv tanításában, 1845-ben, a Fialat kereskedők arany abécéje, 1847-ben, az Algebrai gyakorlókönyv, mit 1853-ban adott ki. Melyek mindenike közkeletűvé vált s több kiadást ért.

Az alsóbb osztályok mellett a gymnasialis tanfolyam reformálását is kezébe vette. Hangoztatni kezdte, hogy a kívánt helyes sikernek a latin nyelven tanítás a legfőbb akadálya. Mit már a reformátusok is behoztak, sürgette az anyanyelv tanítási nyelvvé tételét. S ezt 1841-ben keresztül is vitte. A történet, földrajz, mathezis, fizika tanítása alatt megtörte az utat. Tanszékét térképekkel, vegytani és fizikai tanszerekkel látta el saját költségén. 1844 április 28-ikáról hatóságától engedélyt kapott, hogy a német egyetemeket meglátogassa. Új látkörbe lépett. 1845-ben a bölcelet előadásával bízott meg. Ekkor keletkezhetett Logikája, melylyel az Akadémiánál 1858-ban a Marczibányi jutalmat nyerte s itt fogamzhatott meg Positiv filozófiája eszméje, melyet halála előtti évében adott ki.

A tanulás mellett az ifjúságban felébresztette az olvasás s az írói szárnypróbálgatás vágyát. A már fennállott olvasó, felolvasó és vitaközö egyletet figyelme tárgyává tette. S az ifjúsági munkálatok

arra a magaslatra emelkedtek, hogy Remény cím alatt egy kötetet Kriza szerkesztése mellett 1839-ben világ elé mertek bocsátani.

A szertárak felszerelése mellett a könyvek és könyvtárak cultusa felélesztésére is hatni kívánt. 1842-ben elvállalta a könyvtárnokságot, mit végig megtartott. A nagy könyvtár mellett a könyvtárnokságot a tanulósg kezéből a tanárok kezébe emelte. Még ott láttuk az előszobában a Jankovics gyűjteményébe került, híressé vált verespataki bányákból előkerült római viasztablákat. Brassai a könyvtárt s múzeumi tárgyakat rendbe szedte, új helyiségbe költöztette. E könyvtár élete végéig figyelme tárgya maradt, időnként oda szállította kiolvasott könyveit s utolsó perczében is könyvtárnak örökösévé tette.

A Bourbonok egyik ágának végsarja, a trónkövetelő V. Henrik, ki Bécs mellett halt el, erdélyi útjában meglátogatta iskolánkat. A könyvtár padlózatán ott feküdt vagy 20 kötet Journal des Debats, mit akkor ajándékozott Augustinovics, mit bécsi udvari ágens korába gyűjtött. A herczegnek (eltűnt, hogy a nagy főliók a padlózatot megrokkantották. Bizony — folytatta Brassai — azok súlya alatt még trónok is megroppantak.

Ápolta az ifjúságban az ének és zenészeti hajlamot. Harmoniumot ajándékozott s a harmónia tanítására megnyerte barátját, az egyik Erkelt, ki akkor Kolozsvári nyelv- és zenetanításnak élt. S mint a jegyzőkönyvek mutatják, 1848-ban főtanácsának benyújtotta azt az ígérését, hogy saját költségén nyomdát állít. Mindig a kor szükséglete élén haladott. Nagy munkássága, nagy tudománya mellé csatlakozott határtalan kötelességérzete. A mint vagy egy tanerő hiányzott, Brassai mindig tartalékban volt. A történelmen kezdte, a héber nyelven végezte.

Mint százéves jubileuma alkalmából a Keresztény Magvetőben írtam. Nem csak tanárunk: nevelőnk, mentorunk volt. Örök munkában élt, de az ifjúság részére örökké volt ideje. Egyszer beállítok hozzá, kérem ajánljon nekem egy francia nyelv-mestert. Talán igen sok pénze van? Volna egy pár hónapra valóm. Menjen, vegyen egy tanúlásra írt francia anecdotás-könyvet, reggel öt órakor hozza le. Lementem. Na, olvassa. Nagyot néztem, de kezdtem olvasni. Ezt így, azt úgy olvassák. Egy óra múlva azt mondja, ezt a két anecdotát holnap felmondja nekem. Másnap azon kezdi, olvasni már

tud, ma megtanul decimálni, holnapután megtanul comparálni; egy hét múlva, vegyen elő papirosat, jegyezzen, mert tanúi conjungálni. Két hónap múlva: tud annyit, hogy a többit magára is megtanulhatja.

Az olvasó-egylet gyűléseibe is be-betoppant. Valamit olvastam. Jöjjön le, hozza le az írását. Maga Kuthyt, az akkor divatban volt Kuthy Lajos novella-író, utánozza. No olvassa. Kezdte a bombasztokat kritizálni. Magok úgy írnak, mintha a világot a lábok között hátratekintve néznék, a dolgokat fejökre állítják, s azzal végezte: az isten, mint a madárnak tollát, minden embernek megadta stílusát, ne utánozzon senkit; olvassa Tacitust, Salustius. Hozza le a mit ír.

írkáltam, levittem. Egy részét kiigazítva visszaadta. Egyszer hívat. Itt van Szilágyi utazása s 10 írt, kiadta az Akadémia 1840-iki Tudománytárában. Később csak látom meglepetve, az Athenaeumban egy novellámat. Brassai belőlem novella-író faragott.

Még féllbam az iskolában volt, egy napon csak így szól: Tiles megakarja íratni Erdély statistikáját, magát ajánltam. Hát e mi, gondoltam, de folytatta: a mint a Székelyhont megírta, ezt is megtudja írni, gr. Kemény József is magát nézte ki, ő is fogja segíteni. Még mi mindent csinál belőlem, szerettem volna megjegyezni. De már előmbe nyomta a Journal des Savants egy füzetét, fordítsa le, benne van egy statistika programmja. Az nem tartozik Brassaira, hogy mily kínosan fordítottam le friss francia tudással egy tárgyat, mit alig ismertem, mert akkor a földrajzba vegyítve tanították.

Tanítványaiába bele öntötte a munkaszeretetei, suggestioja s példaadása által; kipusztította szótárunkból az unalom szót. Mint egy szobrász, tetszése szerint gyúrta, kalapálta lelkünket. E volt Brassai mint tanár, pedagogarka, igazgató. Egy kertész, mely a vadtörzsbe hajlamokat, ambitiokat oltogatva, azokat nyeste, idomította; s kész emberkép kívánta tanítványait kezéből a világba bocsátani.

Mint igazgató, ha az ifjúság tömegesen valamely csíny követett el, összegyűjtötte s atyai beszédével az ifjúság hevét lefegyverezte.

Brassai tanárkodása mellett ráérkezett turistáskodni, fűvészni, korcsolyázni, elfogadni a főúri családok estélyeire, piknikjeire való

meghívást. Szerkesztette a Vasárnapi Újságot és Kékkönyvtárát. Folytatta hírlapirodalmi munkásságát. Az akkori vezérférfiak felszólítására 1842-ben Bankismeret cím alatt a magyar közönséget bevezette a pénzintézeti ügyek ismeretébe. Berde Aron társszerkesztő-sége mellett 1848-ban megindította Természetbarát című folyóiratát.

Az elismerések sem maradtak el. Az Akadémia 1839. szept. 7-én megválasztotta levelező-tagjának. Fűvészeti hírneve megörökítésére Endlicher 1839. aug. 5-ről egy akkor felfedezett növényt nevére, Brassai névre keresztelt s ma is Brassai actinophilla Endlicher néven tenyésztik az erdélyi múzeum s tisztelői kertjében.

Azonban bekövetkezett a forradalom. Nagyreményű tanárkodása megszakadt. A Vasárnapi Újság 1848. nov. 19-ikén véget ért. A nemes pályafutás felett az ég elborult.

VII.

Brassai pesti tanárkodása.

Brassai a forradalommal bujdosóvá lett.

Mint liberálista, örömmel üdvözölte a márczius 15-iki napokat. A városi községtanács tagjává választotta. A mint a nemzet nemzetőrséggé kezdett szervezkedni, maga is beiratkozott, a magyar-utcai század hadnagyi ranggal tisztelte meg. Gyakorlatokra, várdára járt.

Az első magyar minisztériumtól jun. 8-án kineveztetést kaptam, Brassai is feljött, kinevezték a Ludovica Akadémiához, a nyár nagy részét fent töltötte. Midőn a képviselőház a szeptember 8-iki kihallgatásra jelentkezett, felkért, hogy valamelyik erdélyi követtel őt is jegyeztessem be. Lejövet Pozsonyban korán hajóra szálltunk, Brassai felöltötte gummi köpenyét, a hajó fedélzetén egy tábori széken szundikált, a víz párájától, a feljövő nap sugaraitól, gummi köpenyében, szürkülő nagy szakállával, hajával, ezüst szobor alaknak tűnt fel. Szájról-szájra kellett adnom: Brassai, Brassai. Míg nem feltűnt a borsodi nemzetőrök Komárom várába szállító hajó, a két hajó megállt, az öreg Palóczi fiához, a borsodiak őrnagyához rögtönözte azt a beszédet, mely forradalmi szónoklatainknak örök remeke lett volna, ha lejegyzik.

Az iskolák az országban bezárultak. A Ludovica Akadémia

növendékei kardot kötöttek, Brassai tanársága füstbe ment. Brassai Kolozsvárra jött, folytatta a Vasárnapi Újságot, politizált. Gyakorlta nemzetőreit. Megjött Urbán a naszói határőrezreddel, katonasággal, a kolozsvári nemzetőrök elébe vonultak, Brassai szintén köztök. A vége az lett, hogy Urbán nov. 16-án Kolozsvárra bevonult, a compromittáltakkal Brassai is menekült.

Pestre ment. Október közepén engem a honvédelmi kormány, mint futárt, az agyagfalvi gyűlésre indított, ott a szállásolási- és élmező-bizottsághoz osztottak, a vásárhelyi vesztett csata után Háromszékre szorultam. Pesti szállásom Brassai házigazdasága mellett az erdélyi menekültek tanyája lett. Előkeresték fizetési-ívetem, híven kivették. Neki nem kellett. Deczember végén Pestről is menekülni kellett, Brassai a 17 fokos hideg daczára gyalog indult Debreczennek, Üllőig gyalogolt, hol Perczel felismerte, kocsira tette.

Debreczenben a kormány a városházán szervezkedett. A mint márczius 11-én Bem Szebent bevette, hívatnak, br. Jósika Miklós így szólt hozzám: kineveztetett az erdélyi sereg mellé, azonnal indul, szedje össze a general-commando s az oláh pacifications comité iratait; Brassait már oda indítottuk, hogy szedje össze a térképeket. Mint a Történelmi Lapok nemrég írták, a szerkesztő kérdésére azt felelte, hogy hozzájuk jutott, de kezéből ismét kisodortatt.

A fegyverletétel utáni napon, aug. 14-én Brassai Kolozsvárról másodszer is menekült, Szathmármegyébe húzódott. A forradalom után pár hétig minden csendes volt, csak azután kezdődött a Kossuth-bankók s a compromittáltak üldözése, a katonaság és csendőrség czirkálása. Itt történt meg Brassaival, hogy a mint neszét vették a czirkálóknak, házigazdája nyakába akasztotta a juhász-bundát s indította a mezőre. Valamint az az adoma, hogy egyszer terelgeti hazafelé a juhokat, egy hídon kellett volna áthajtania, de a juhok nem akartak; jött egy szakértő parasztgazda s így tisztelte meg: vén számár, még nem tanultad meg, hogy ilyenkor egynek megfogod a fülét, a hídon átvezeted s a többi utána megy.

A mint az üldözések rohama csillapulni kezdett, mint a másik adoma tudni akarja, Brassai mint juhász-hajcsár Pestre becsempezte magát. Egy másik adoma szerint egy napon Brassait a láncz-hídon feltartóztatták, borbélyhoz vitték, nagy szakállát, nagy háját levették. Lehet, mert magam is Kossuth-kalappal érkeztem fel,

figyelmeztettek, hogy azzal ki ne lépjek az utczára. A bujdosás és fogság iskoláját szerencsésen bevégezve, Brassait 1851 őszén Pesten találtam. Már akkor az írói fiatalabb nemzedék tért foglalt volt. Politikát érinteni nem volt szabad. Szerkesztették a Komáromi, Enyedi, Losonczy Albumokat, vagy a lapok köré csoportosultak. Fentaláltam Kemény Zsigmondot, Csengerit, Erdélyi Jánost, Vachot Imrét, Lisznyait, Tóth Kálmánt, Ürházit, az élők közül Jókait, Lévait, Szilágyi Sándort, Szász Károlyt, Dobsát, Arany még csak Szalontáról járt fel. Kávéház vagy Szilágyi estélyei voltak az összejöveteli helyek. Szokásba jött, az iskolákhoz írókat hívni meg tanároknak, az írók egyrésze már elment volt, másrésze elkészült. Brassait is meghívta októberben Kecskemét, de purificatiót kívántak, nem vetette magát alája. Végül a Szőnyi-, később Gönczi-féle magán-gymnasium tanárságát fogadta el. Gönczinél oly otthont talált, hogy jóval később egyszer Pestre érkeztünk, kapja kis táskáját: hová Brassai bácsi gyalog? Gönczihez szoktam szállni Budára. Én is Budára szállók. S csak úgy bírtam bérkocsiba ültetni a végig nagy turistát.

Szabad idejét itt is írással töltötte. Egyelőre Canus és Zsámbokréti Gyula, majd saját neve alatt. írt színi, operai kritikákat, nyelvészeti értekezéseket. Mintegy a Vasárnapi Újság iölytatásakép 1851-ben megindította a Fiatalság barátját, de csak hat füzetig vihette; 1853-tól ki kezdte adni a Mezei gazdaság könyve köteteit. Az Akadémiában 1857-ben Méhes Sámuel felett emlékbeszédet tartott; 1858-ban az Akadémia Logikáját Marczibányi-jutalommal tüntette ki.

A központ is kijuttatta az elismeréseket, fővárosi tartózkodását mégis csak bujdosásnak tekintette.

VIII.

Brassai Kolozsvárra visszatelepedik.

Brassai másodszer is kolozsvári tanár lett.

Solferino s a Kazinczi Ferencz születése évszázados évfordulójának megünneplése készítette elő Brassainak fészkebe való visszaérkezését. Az Akadémia készült megünnepelni. A színészek és a fiatalság Pesten' kalapjokat fel kezdték tollazni. A nemzeti viselet kultusza áttört

az elnyomatottságon. Szabók, gombkötők alig győzték a munkát. Minden város Kaczincai-ünnepet akart, nő, férfi magyarban kívánt megjelenni.

Ily hangulat közepette az unitárius egyház 1859 aug. 30-án Brassait újból tanáranak választotta, bölcelet és mathezis tanáranak, 400 írt. 120 írt. lakbér mellett. Mert fedezet még erre sem volt. Brassai barátai, tisztelői, egykori tanítványai részint tőkét, részint évi kötelezettséget irtunk alá s fizettünk be, mit a jegyzőkönyvek fentartottak.

Brassai Pestről lejött, elfoglalta tizenegy év előtt üresen hagyott tanári székét, s okt. 27-én a kolozsvári Kazinczi-ünnepen maga is ünnepelhette bujdosásának megszakadtál, azok között, kikkel ifjúságát leélte. Egy ünnepen, melyen a pohárköszöntőket gr. Teleki Domokos kezdte, gr. Mikó Imre, gr. Kemény Samu folytatta, siratta a hazát; míg végül Vida, a Futár szerkesztője felugrott: ürítsünk, bár utólagosan, ősi szokás szerint a királyért — szól — ki a magyar alkotmányos szabadságot nemzetünknek visszaadja. Ez volt a hangulat, mikor Brassai közénk érkezett.

Brassait pár hó múlva múzeumnőrré választják, de azért folytatta tanárságát, 200 írt. tiszteletdíj mellett. Mígnem 1862 szept. 1-én lemondott, kapott tiszteletdíjából 1000 firtos alapítványt tett. Az egyház pedig iskolai-felügyelő gondnokságával tisztelte meg. Mit végig híven betöltött.

IX.

Brassai az Erdélyi múzeum élén.

Brassai múzeumőr és igazgató lett.

Mint az 1857-ben megjelent Zsebkönyvben leírtam, gr. Kemény József és Samu, gr. Gyulai Lajos s mások adományozása megve-tette az erdélyi múzeum alapját: gróf Mikó Imre áldozatkészsége s a hazafni lelkesedés, kapcsolatosan egy múzeum-egylettel, létrehozta. Kötelékébe jutni kitüntetés volt.

Már maga a létrehozás tüntetés-számba ment a még mindig tartó Bach-rendszer ellen, a megnyitás ünnepélyénél nem is csináltak titkot belőle. Az akkori lapok sokat hoztak róla, de sokat nem

Hogy mit kívánt Erdély Brassaira bízni, nem felesleges egy kis visszaemlékezés.

A nemzet a protestánsok merész fellépése, az esztergomi jubileum s a Kazinczi-ünnep hatása alatt állott. A múzeum megnyitása 1859 nov. 23-ára volt kitűzve. A bécsi kormány a kormányzó tábornok herceget küldte ki királyi biztosul, ki Szebenből harmadnappal azelőtt megérkezett s gróf Mikóhoz menve, mintegy biztosítékot kért, hogy a császár ellen nem lesz tüntetés.

Már a megelőző nap Erdély színe-java Kolozsvárt volt. Megjött az Akadémia küldöttsége s élén alelnöke br. Eötvös. Tiszteletére fáklyás-zenét rendeztek, a császári rendőrség betiltotta, a herceg engedelmével mégis megtartották, de a mondott beszédek mégis csak kefelenyomatok maradtak, mi nálam megvan.

Nov. 23-án, hol díszmagyar, kócsag, kard egy szomorú tizeden át nem mutatkozott, az utcákon a negyvennyolcz előtti országgyűlések képe nyílt meg. A felgyűltek nagyrésze már magyarban, a nők mentésen. A gyűlésteremben a régi ellenzék szónokai, br. Eötvös gyűjtő beszéde. Mi most szinte hihetetlennek látszik, szavazás folyt arra, német vagy magyar legyen a múzeum hivatalos nyelve, s hogy egyhangú legyen, a királyi biztos is a magyar nyelv mellett szavazott.

Utánna fényes díszebéd. A pohárköszöntés a kir. biztos életével kezdődött. Arra megindult a borongó köszöntések hosszú sora és pedig abból, hogy egy szál katona sem mutatkozott, beszéltek, hogy a katonaság consignálva van. Br. Jósika Lajos éltette a kitaratást és összetartást, Hintz György szász pap, a mint nálunk nevezik, a magyar nemzettel való egyetértést. Szász Domokos püspök, akkor még káplán, poharát a bujdosókra üritette. Horváth János egykori követ, főispán, hasonlítja a magyart a huszárhoz, ki kapitánya elé lép és így szól: kapitány úr, panaszoltam-e, rezoniroztam-e tíz év alatt, ugy-e nem; most kapitulatiom kitölt, bocsásson szabadon, mert vagyonomat az idegenek tönkrejuttatták, rendbe akarom hozni ügyeimet.

Estve világítás. Br. Bánffy Albert palotáján e felirat: Éljen a magyar; az iskolák ablakán, a felső emeleti ablakokban vörös, közbül fejjér, alól zöld színű mécses. A színházban az előadás a Hymnusz-szál, Rákóczival kezdődött, a Bánk-bánnal folytatódott, a mennyire

a lelkesedés hallani engedte. A leányok pártásan jelentek meg. A férfiak magas tetejű kalapja eltűnt, az ezüst sarkantyú divatja váltotta fel.

A második nap gr. Mikónál, a harmadik nap gr. Kemény Samunál, negyedik nap br. Radáknénál volt nagy ebéd, ki már a múzeumi gyűlés karzatán, a háta megett elhangzott német szóra hátraszólt: zsidók is jöttek ez ünnepre. A királyi biztosért az ebédeknel a társalkodási nyelv a francia. De Zeyk Károly, Tisza László, az akkori gr. Bethlen (tábor, br. Kemény István s mások pohárköszöntői magyar őszinteséggel tolmácsolták, hogy magyar ember ez állapotokkal megelégedve nem lehet.

Akkor a helyi lapok hetenként kétszer jelentek meg, a szombati szám még kezükben volt. Hivatták a Közlöny szerkesztőjét. Jött lenről a rendelet, hogy a rendőrség minden beszédet, toasztot összegyűjtsön. Folyt a zaklatás; de mondhatni lanyhán. Végül is Horváth Jánost az obsitért, Szász Domokost a bujdosókért néhány hónapra internálták.

Hogy tárgyamra térjek, a múzeum személyzetét beállították. Brassai lett a természetiek őre és igazgató, Finály Henrik régiség-tárőr és titkár, könyvtárnoknak meghílták Szabó Károlyt.

Brassait a közbizodalom oly intézet élére helyezte, melyet fel szabadulásunk egyik eszközének tekintett. Egészen új pálya, ki tudása, kötelességérzete, határt nem ismerő munkabírása mindenre képesítette. Hozta herbáriumát s a gr. Mikó által megvett s a múzeumnak ajándékozott kerti lakban, mit gr. Teleki József fő kormányzó építtetett, a természetieket berendezte. Maga is ide költözött. De független lelkének nem teljes nyugalma. Ő országos intézet igazgatójának nézte magát, de közte, gr. Mikó s különösen környezete közt nézeteltérések merültek fel. Lemondását beadta. S következett az 1864-iki viharos közgyűlés, melyből Brassai diadalmasan került ki, lemondását nem fogadták el, helytmaradt. Múzeumóri élete kerékvágásba jött.

Hivatásának, kedvencz tudományának a lövészetnek s szórazásul zongorájának, a zenének és astronomiának élhetett. Itteni idilje leírását a fenmaradt adomáknak s Hermán Ottónak adjuk át.

Ott a parkban élt öreg anyjával. Olyan viszonyban, hogy szárnyra került az adoma, hogy Brassainak férfi, anyjának női ven-

dégei voltak s anyja csak bekiált: Samuka, nincs vágva cukor, s Samuka vágta a cukrot.

Bendezte az ásvány és állatgyűjteményt s a kertet botanikus kertté alakította. Feliratokat állított, hogy: szemnek minden, kéznek semmi. A kertnek roppant szorgalmas látogatója volt a kolozsvári főiskolák egész fiatalsága, de nem annyira tudományos, mint inkább gavalléri szempontból. Akkor nem volt minden utcán egy-két virágkereskedés. Brassai szomorodva látta, hogy a botanikus kert ékeségei mint tűnnek el. Egy napon, mikor a diákok ismét virágszüretre indultak, ezt a czédulát találták a kapura függesztve: virágot tépni tilos. A fiúk tüstént megismerték a czédulán a Brassai írását. A legközelebbi délután maga is kiballagott, hogy a kert virágai közt élvezze a tilalom hatását. A nebulók most elkezdtek leharapni a virágokat. »Hát, kedves öcsém, maguk mit csinálnak itt?« förmedt rajuk az öreg. »Lerágunk magunknak egy pár szál virágot, volt az alázatos válasz, mivel hogy tépni már nem szabad«. Másnap azonban ott díszlet már a botanikus kert kapuján az új fölírás: békében hagyja mindenki a virágot, melyet tudományos czélból ápolnak itten.

A Múzeum-kertben levő halastóban annyi volt a hal, hogy nőismerősei egyszer közrefogták: engedné meg, hogy olt nagy halászünnepelet rendezzenek. Ő persze gavallér módra azonnal beleegyezett s csakugyan össze is gyűlt a társaság, hozzákezdett a halászathoz. De jó másfélórai horgászásnak se látszott semmi eredménye, végre is félbeszakadt a sport Jóval később derűit ki, hogy az öreg a halakat a víz lecsapolásával egy tartalékos tóba rejtette el a haléhes vendégek elől.

Mint múzeum-őrt és igazgatót, különben, Hermán Ottó írta le a Vasárnapi Újság 1897. 18-iki számában. Elmondja, hogy 1864-ben pályázatot olvasott, az erdélyi múzeumnál egy segédőri állomásra, de mire írt, már be volt töltve. Brassai azonban tudatta, hogy ha az állatokhoz ért, maga mellé veszi, szállással ellátja s a maga ezer forint fizetéséből 300 írttal honorálja. Elfogadta, lejött, az állatgyűjtemény preparatora lett.

Leírja, hogy mikor jelentette magát, Brassait a három lábú sextans előtt találta, vette lel a nap állását. Szobájában nyitott zongora, kottahegyek, könyves polczok s egy sereg kávéfőző gép;

s a szebbnél szebb virágok mellett ott csattogott a kanári. Napi rendjét előadva, Brassai hat órákor zongorához ült, játszta classicusait. Arra reggelije készítéséhez fogott. Aczel, kova, tapló, gyalutorgács, kész volt a tűz, lőtt a kávé vagy tea, tojás, hozza vaj, pástétom vagy sonka. Jött az ebéd, utána chemiailag tiszta főzetű fekete kávé és csibuk. Pihent, olvasta trancia és angol lapjait.

Délután jöttek az apró és nagy kerti látogatók. Estére összeverődött a quartett, melyen a Kolozsvárra ellátogatott világhírű művészek jelentek meg. Ezen szórakozások közt aztán a fáradhatatlan munka.

Barátai, tisztelői megünnepelték tanárságának télszázados jubileumát. Hermán poetikus cikke ez alkalomból keletkezett, mintegy képmagyarázatul, mert képei közt abban a helyzetben is lekapták, a mint három lábú állványára hajolva, figyeli a nap állását. Nem annyira a városi órák számára, mint inkább azon czélból, hogy kiszámításánál a matematikai számításokban otthon maradjon.

Ezen kedvtelései mellett, mint múzeumőr és igazgató, hivatását pontosan betöltötte. A tanulni vágyókat maga köré gyűjtötte, a közönséget a múzeumi táruk látogatására buzdította. Az írók előtt maga ment elől. Szerkesztette 1859—72-ben az Erdélyi Múzeum Évkönyveit, mi hat kötetben jelent meg.

Mint író folytatta az iskolai könyvek írását, Kék könyvtárát, nyelvészkedett, bölcsészkedett. Az Akadémia 1864. január 10-én a matematikai és természettudományi osztályából a bölcséleti, társadalmi és történeti osztályba helyezte. Székfoglalójában mint bölcselő jelenik meg. Az elismerések most sem maradnak el. A magyar tudományos akadémia 1865. decz. 10-én rendes tagjának választotta. Mint szomorú jelen léseiből látjuk, tagja volt a regensburgi kir. növényteni társaságnak, rendes tagja a m kir. természettudományi, a bécsi cs. kir. állat- és növényteni, a nagyszebeni természettudományi társulatoknak. levelező tagja a bécsi cs. kir. birodalmi földteni intézetnek: kineveztetése ezen időre eshetett, mivel azonban iratai még rendezve nincsenek, kineveztetése idejét nem adhatjuk.

Brassai már megszokott 10 —12 évi kapitulációja itt is kitölt, felállítatott a kolozsvári tudomány-egyetem, Brassainak pályát kellett cserélni. A Múzeum-egylet alelnökévé választotta, mit élete végéig buzgalommal töltött be.

X.

Egyetemi tanársága.

Kolozsvár mint az Unió előtti Erdély fővárosa, a megszűntett kormányzékért valamely kárpótlásra igényt tarthatott. A kiegyezés és koronázás meghozta Kolozsvárnak a második magyar tudomány-egyetemet, mi 1872. őszén megnyílt. B. Eötvös közoktatási miniszter Brassait egy levéllel tisztelte meg, melynek körülbelül e volt foglalatja: felkérem Nagyságodat, válasszon a kolozsvári egyetemenél tantárgyat. A sokoldalú férfi az elemi mennyiségtant választotta. De mintha tantárgya nem elégítette volna ki tanítási szenvedélyét, folyamodott, s Trefort miniszter 1874. évi 11-éről a felség abbeli elhatározásáról értesítette, hogy az egyetemen a szanszkritt nyelvészet és a nyelvbölcsleletről előadásokat tarthat.

Brassai büszkesége, egyik legpontosabb tanára lett az egyetemnek. Kollégái többnyire fiatalok, legtöbben tudori cím nélkül. Mint beszélnek, egy német tudós azt az észrevételt tette, hogy miféle egyetem lehet az, melynek tanárai még csak nem is doktorok. Erre a tanárok siettek a doktori címet megszerezni. Hogy az adomát folytassuk, s Brassai nagy tudománya hírét rajzoljuk, mint mondják, fogta táskáját, Berlinig meg sem állt, jelentkezett, hogy bölcsészeti tudorrá avassák. Melyik ágából kíván vizsgáztatni, kérdezték. A melyikből az uraknak tetszik, volt a felelet. Brassai a doktorandusok padján helyet foglalt, s csak akkor vették észre az illetők, hogy sajátlag Brassai vizsgáztatja őket. Különbözn Brassai a kolozsvári egyetemről 1874. jan. 27-éről nyerte doktori címét, honoris causa. De utolsó éveig nem használta, legfeljebb Samuból Sámuelre vitte előre magát.

A jelenkori Magyarország nem vette át a negyvennyolc évek azt a demokratikus szellemét, mikor címnek elég volt az állás megnevezése s mellette az úr. A Bach-korszak ránk hagyta a nagy címeket. Mikor az egyetem megnyílt, már ott állottunk, hogy az uramék a tekintetes címet magoknak foglalták le, a tekintetéseket nagyságották. Mindenki nagyságos úr lett, az egyetemen pedig csak a rektor. Később az egyetemi tanárok is nagyságos címet kaptak. Brassai hogy a címzés elöl kitérjen, s hogy senkit meg ne bántson,

ez időtől mindenkit per Nagysád traktált. Magának felvette a bácsi címet, s lett mindenkinek Brassai bácsi.

Megmaradt a régi puritánnak. A mint múzeum igazgatói hivatalos szállását elhagyta, mint egész életében, földszinti lakásnál maradt, s most épen udvari két szobás konyhás lakásnál. Talán mert kert egészítette ki az udvart, vagy tán hogy astrolabiumát könnyebben juttathatta lakása elé, elég hogy egyetemi tanári rangját lakásával nem juttatta kifejezésre, bár szeretnék figyelmeztetni.

Az egyetemnek 1872—3-ban prorektora, a math. és térni, tud. karnak 1875—6-ban dékánja, az egyetemnek 1879—80-ben rektora, 1880—1-ben prorektora volt. Szokott kötelességérzetével teljesítette. Kora daczára világos előadása tanítványait lekötötte, teljes tiszteletben részesült. A béka históriáját a Pesti Napló idei jun. 25-iki számából tanultuk ismerni, mely a zsenik szórakozottságával kívánta felruházni. Az adoma szerint egyszer előadása végén elő akarja venni óráját, s az óra helyett egy béka ugrik ki, a melyhez úgy jutott, hogy egy tó partján békát fogott, tanulmányozta, s a béka helyett az óráját dobta a vízbe. Mire csak annyi a megjegyzésünk, hogy mondhatni nem is viselt zsebórát, s tanítás közben nem sokat törődött az óra végével. Mily viszony volt közte s a fiatalság között, felemlítem, hogy 1881-ben a mathematica természettudományi karnál szegényebb sorsú tanítványok részére alapítványt tett.

Tizenegy éven át tanított, a mellett írt és szerkesztett. A Természet, Nyelvőr, Figyelő, Erdélyi Múzeum, Növénytani Lapok, Havi Szemle s más folyóiratok tartják fenn értekezései sorát, melyekben az irodalom, a nyelvészet különösebb érdeklődése tárgya. Rektori beköszöntője is a classica nyelvek tanításáról szólott. A miniszter 1870. máj. 10-éről felkérte, hogy pályázaton kívül a népiskolai tanítók részére a számtan tanítására vezér- és kézi könyveket írjon: a feladat teljesítését már megkezdte volt, s most is folytatta. Oroszból beszélyt fordított, s folytatta polemikus felszólalásait a magyar nyelv tárgyában.

Nagyobb dolgozatai, külön lenyomatai: A neo- és peleologia ügyében 1875. Logikai tanulmányok 1877. Logika lélektani alapon, bővített kiadásban 1877. Teremtés és fejlődés 1878. Az életerő léte, felolvasás 1880-ban. Nem elégedett meg, hogy nézeteit csak itthon terjeszsze, kiadta 1879-ben Anti-Helmholcz, 1879-ben Aesthetische

Kritik s 1881-ben Neue Unterrichtsmethode dér lateinischen conjugation című füzetét.

Dr. Meltzl Hugó egyetemi tanárral szerkesztésbe bocsátkozott. Kiadták 1877-től közös deficzitre az Összehasonlító irodalomtörténeti lapokat.

S a mennyiben épen most felszólalás történt a lapokban, hogy még a pesti egyetemi tanárok sem írják meg tankönyvüket, felhozhatom, hogy Brassai e követelmény súlyát szintén érezte, talán írta is, de csak élte utolsó perczére végezhetette be. Bár később, de ezt a feladatát is beváltotta.

Brassai e közben 1877-ben megérte tanári pályája 40 éves évfordulóját. Tisztelői elismerésének új alkalom nyílt. A kolozsváriak személyesen köszöntötték. A Kemény Zsigmond irodalmi társaság jun. 3-áról rendes tagjának, A Tisza-Füred vidéki régészeti-egylet 1878. okt. 13-án tiszteleti tagjának, a kolozsvári zeneconservatorium 1886. decz. 1-én szintén tiszteleti tágiának választotta. A legnagyobb megtiszteltetés külföldről jött. Tanári negyven éves fordulója alkalmából a fűvészhatalom világ szintén meglepetést kívánt neki szerezni, mi 1879-re jött létre; mi nem kevesebb volt, mint az egész világ botanikusai Albuma, üdvözlő irata. Kánitz Ágost egyetemi tanár vitte kísérettel az albumot Brassaihoz, benne az európai botanikusok beküldött arczképei államok szerint voltak csoportosítva. És pedig: Angliából 5, Belgiumból 2, Franciaországból 8, Németalföldről 3, Németországból 7, Olaszországból 10, Oroszországból 1, Spanyolországból 1, Svájcából 1, stb; kik mind a legelismertebben írtak Brassairól. Ezután jöttek a magyarok 32 taggal, köztük Haynald bíboros főpap. Az album fehér chagrinbőrbe van kötve.

Mint Június írja, nyolczvanhat éves volt már Brassai, a mikor még mind tanította a kolozsvári egyetemen a mathesist. A tanárságba nem akart belefáradni, mintha, miként a jó katona a csatamezőn kívánna meghalni. Nem azért gondolt nyugalomra, mintha megfáradt volna s pihenőre vágya, hanem mert hangja és keze reszketett, előadásában hanyatlás állott be“.

„Brossainak fájt elszakadni a katedrától, professor-társainak megválni a kollégától, a tanuló-ifjúságnak a mesterek nesztorától és mintájától. A fájdalmas esetnek mégis be kellett következni“. Mint hagyatékában látjuk, Trefort miniszter 1883 júl. 30-áról Felső

azon elhatározásáról értesítette, miszerint megengedte állandó nyugalomba helyeztetését teljes fizetéssel, vagyis 2000 frt törzs- és 300 meg 300 frt lejárt fizetési pótlék élvezése mellett. S tudatta folytatólag, hogy érdemei elismerésül díjmentesen királyi tanácsosi cízzel ruházott fel. A math.- és természettudományi kar szept. 8-áról üdvözlő iratot intézett hozzá, sajnálja, hogy megszűnt a kar büszkesége lenni: de hogy ez az irata miért üdvözlé, az utókor nem fogja érteni, mert még csak kir. tanácsosságát sem érinti. A kar megemlíti ugyan, hogy kérésére helyezték nyugalomba: de úgy látszik, a tényeknek nem felel meg. S Brassai az egész lefolyását azzal commentálta, hogy a címet nem használta, halála után kir. tanácsosságának híre a közönségre nézve meglepetés volt. Máig is tartja magát a visszaemlékezés, hogy Brassait az elégítette volna ki, hogy ha már teljes fizetéssel nyugdíjazták, állítottak volna parallel tanszéket tárgyának, hogy az ifjúság mondja ki, akarja-e tanítását vagy sem.

XI. Brassai utolsó éve.

Mint tanár nyugalomba vonult, de mint ember, emberbarát és író, folytatta régi életét. Mit sem törődik, hogy századik éve felé közeledik. Egy alak lett utczáinkon, kit mindenki ismert, mindenki köszöntött. Egy ép lélek, ép test, minden szép, jó és nemes iránt fogékonyon maradt szívvel, nagy tudománya alatt kissé meghajlott fővel. A munkásság élő példányképe, kinek még ezen korában is a munka volt szórakozása, a napállás felvétele számításban! sportja.

Egy eredeti alak, egy különös fő jelent meg előttünk, mely egy századig megtartotta szellemének egész üdeségét, érzékeinek teljes épségét, kivéve az aggkort kísérni szokott hallás-gyengülést. Eredeti, kiváló volt benne minden, gondolkodása, észjárása, viselkedése, melyen idő, körülmény nem változtatott. Eredeti, mondhatni szokatlan, de kellemes hatással mindenkire, mert a keresettség, a feltűnni akarás semmin nem látszott. A természetes egyszerűség jelent meg benne, a szellemes társalgás, a mélyreható gondolkodás, a szókimondás ős erejével, a magára erőltetett társadalmi szokások jelmezében. A logikai rend és következetesség sírjáig kísérte. Szívét az öregeknél elötörő bizalmatlanság, önzés ridegsége nem érintette,

Jövedelmét ifjak képzésére fordította, zenében, rajzban, nyelvészetben, kiket névszerint ismerünk. A kikért tett, az egész névsor. Van köztök, kiért postamesteri biztosítékot tett le. Vagyona közt kölcsönzők aláírásai maradtak fenn, kik alighanem álnevek alatt fordultak meg nála, kiket aztán soha sem látott. A múlt évben történt, hogy kamasz korban levő tanulók naponta megjelentek nála *egy-egy* növénynyel s míg kettőnek fűvészetet adott elő, a más kettő rendszeresen egy-két tízest magához vett, míg aztán mások felfedezték. Takarékpénztárakban kezelte vagyonát, felment, leíratott, az intézeteknek megadta a ezímet, a nyugták ott az intézeteknél fentartják, kiket lepett meg ezresekkel. Egy ember, ki nem csak évei számával, nagy tudásával, hanem mi sokkal több, jellemességével, szívjóságával, erkölcsi értékével, munkaszeretete nemes példaadásával ment az utána jövő nemzedék előtt.

Kit nem érdekelné egy száz év felé közelítő élet életrendje. Midőn nyugalomba vonult, már túlhaladta volt a bibliai kor határát, de csak tanárkodása szakadt meg. Napirendje a régi maradt. Korán, 5 órakor kelt. Délelőttjét pántofliban, térdig érő, összekötött hálókabátban töltötte. Kimenő öltözetében semmi különös, kivéve téli daróc zekéjét, melynek szabása a negyvenes évek szabására emlékeztetett, mely elől még tében is nyitva maradt. Halála alkalmából a lapokba került, mintha valaha oly öltözetet készítettett volna magának, mely tetőtől-talpig egy darabból álljon s csak mikor kész volt és felvette, figyelmeztette a szabó, hogy hátul bizonyos hasítékra nem gondolt. Az efélét a prikulics-féle adomák sorába kell útalnunk.

Étkezése évtizedeken át a rendes. Bár nőtlen életet élt, itthon éttermet, kávéházat nem keresett fel. Otthon főzetett. Az utolsó időkben délelőtt thea, sonka-féle járta; ebédje idejét 5 órára tette; ebédje leves, zöldség, sült, kevés bor, teljes étvágygyal, titánná kávé, csibuk. A jó konyhának nagy barátja volt. Theát Angliából, pástétomot Strassburgból hozatott. Süteményekkel a nők látták el. S aláírom, hogy bizonyos mértékig ingyenczkedett. Negyvennyolcz nyarán megengedhettem magamnak azt a luxust, hogy a Pestre jött Brassait vendégemül hívjam, az Angol Királyné emeleti ebédlőjébe vitt, salátája drágább volt, mint sültje.

A lakás, a bútortat fényűzését nem ismerte. A divánt csak gyen-

gélkedése idején használta. Nélkülözhetetlen volt azonban a zongora, a fennálló íróasztal s a könyvtár-szekrény, asztalán a porcellán jegyző-tábla. Szobája bútorzatának dísz tárgyait, kézi-könyveit, az Encyclopediákat, Conversations-Lexiconokat, a világ minden nyelvének szótárait örökösei három kis kocsin szállították el, oda, hová könyvtárát már régen helyezte. Találtak egy tuzcat csibukot, mire a napon üveggel szeretett rágyújtani. Miket nem találtak, botok, mert a százéves Brassai az aggok vezetőjét, a botot nem használta.

Ilyen volt otthon. Szerette, ha meglátogatták, szerette estvéit valamely ismerőse családjá körében tölteni; különösen azokkal a családokkal tartott ismeretséget, melyeknél zenére, duetre, quartetre számíthatott, mit magánál is gyakran rendezett. S valakinek, kinek játéka megtetszett, zongorát hozatott. Könnyen folyt vele a társalgás, ő mindenkinek Brassai bácsi, neki mindenki nagysád volt, a francia uram, asszonyom módjára.

Életrendje kiegészítő része volt a mozgás, a járás, a turistászkodás. Legalább ezer lépést minden nap! szokta mondani s ezt szobájában is kiszolgáltatta magának. Nem kötötte étkezés titánhoz, legalább a korábbi években nekem azt a megjegyzést tette, az állat is lefekve kérődzik. Az utolsó időben se hagyott fel az utazgatással, látogatásokat tett. Hogyha valamely világhírű zenészeti üstökös felénk közeledett, Pest, Bécs, Berlin neki semmi volt, az ismeretes. Gyakran kirándult Tordára, unoka-bugához. Szárnyrabocsátották, hogy Tordáig vasútra soha sem ült, félt a csuszamlós talajtól, az alagútaktól, s hogy az alagútakra azt mondta volna, hogy told alá csak holta után kíván jutni. Megjárja ötletnek. De a ki annyit útazott, bizonyosan nem vallaná magáénak. Mint nem vállalta el utolsó betegségében Szabó Samuval szemben a szerzőséget arra a másik adomára, hogy száz forintot ketté osztott, neki indult a szélrózsa előre meg nem határozott valamelyik irányának s mikor egyik zsebe kiürült, a másik zsebe tartalmával visszafordult. Csak annyi áll, hogy senkinek sem szólt, hogy indul és hova megy. Ha Tordáról indult, unoka-buga részére dísnövényeket indított, azzal jelezte, hol jár. Kértem pár év előtt a dévai történelmi gyűlésen, honnan, hová Brassai bácsi? Pest felől, Borszék felé. Azután halljuk Borszéken, hogy visszavárvák, mert mindent megjárt, csak a Gyilkos-tót nem, arra azt mondta, azért eljövök jövendőben.

Így jutott el Brassai századik évéhez. Egy folyvást szikár magas alak, ki nekünk soha ifjú nem volt. Már a harminczas évek végétől őszülő hajjal, szakállal ismertük. Mindvégig szabályos arcz, mint a nálam meglevő legjobb ismert képe mutatja, már a nyolczvanas években magas homlokán két mély, halántékig nyúló redő, felette hátrasímitott nagy haj, szabályos szemöldök, alatta az átható kék szem, a mélyrelátás alig észrevehető hunyorításával, szabályos orr és ajak, mit bajusz és fodrokban leomló nagy szakáll árnyékol. Tükre egy eredeti embernek, tükre eleven lelkének, végtelen szívjóságának, kihez csak szeretettel, tisztelettel tudott mindenki közeledni. Koponyája egy antológiai tünemény.

Végül a magyar lapokat, könyveket egymást felváltó tanulókkal olvastatta. Szemét a külföldi lapoknak tartotta fenn, milyenek a *Fliegende Blätter*, *Nineteent Century*, *Contemporary Review*, az angol *Athenaeum*, *New-World*, a *Revue des deux Mondes*, miket végig járatott.

Olvasott és dolgozott órákon át fennálló íróasztala mellett pongyolában, könnyedén fedett fővel. Cikkeit ez időből az Akadémia füzetei, a Magyar Polgár, Erdélyi Híradó, Ellenzék, Kolozsvári Lapok, az Erdélyi Múzeum kiadványai, a Keresztény Magvető, a Család és Iskola mutatják fel. Külön megjelent munkái: Algebrai gyakorlatok 1883-ban, mit a kormány iskolai tankönyvül fogadott el; A mondat dualismusa 1885; A szórend és accentus 1888; Plutarchus vigasztaló levele, fordítás 1892; A módszerről 1893-ban s a századik évében megjelent Igazi positiv filozófiája; s ide számítanak vallás-bölcselemi füzetei, milyenek: Szózatok a jövő vallásáról 1889; Buddhaismus; Jézus istenségéről 1890; Melyik az igazi tudomány, Egy új vallás 1893-ból, mind a Keresztény Magvetőben. Mi mind arra mutat, hogy hosszú élete végén kedélyvilága a vallás és bölcselem feletti elmélkedésben találta gyönyörét. S hogy a régi megbízatásának is eleget tegyen, 1887-ben megtartotta az Akadémiánál Bolyai Farkas, a világhírű mathematicus felett emlékbeszédét.

Sok ember túléli magát. A közepszerűség bizonyos időn túl nem bir maga iránt figyelmet kelteni. Brassai az idővel nőtt, szava, írása végül oraeulumi kijelentés számba ment. Mint író kiváló ügyelem, mint ember különös tisztelet tárgya maradt. Mert nem tudjuk, tudománya vagy szívj ósága volt-e nagyobb, mindenki szeretettel köze-

ledett feléje. A hatalmasoknak egész udvara van, ő nem dicsekedhetett befolyással, mégis még nyugalmazott állapotában is mindenki sietett aggkorát kellemessé tenni.

Hogy mi egykori tanítványai, köztök magam is, az iskolai gondnokságban már kollégája, hogy kívántuk kényeztetni, szabadjon felhoznom, hogy az unitáriusok főtanácsi gyűlései alkalmával a közbeédek elsője a vallásé volt, a másodikat a tanügy nevére 1888-ban Brassai-közébéd címén több éven át lefoglaltam s megnyitó felköszöntőmben Brassait házi-gazdakép mutattam be, mint a ki fizeti, utánvetve, azon írói tiszteletdíjából, melyeket neki köszönök.

De hogy a távolabbról jövő elismerések sorain haladjak: 1883 okt. 13-áról a Palermóban székelő Association des Italiens de Mérite, melynek Don Pedro brazíliai császár volt védnöke, tagjául választotta. Az Erdélyi Múzeum-Egylet 1883 decz. 15-éről megköszöni nagybecsű adományát, 1885 ápril 9-ki nagygyűlésén alelnöknek választja.

Következett az 1887-ki év, tanárságának s akadémiai tagságának ötvenéves s ha akkor már tudjuk, születésének 90 éves fordulója. Tanárságának félszázados fordulója emléket az unitáriusok képviselő-tanácsa, tanári kara üdvözölte. Az Akadémia ez év május 13-án a rendes tagok sorából a tiszteleti tagok sorába emelte. S tagságának ötvenéves fordulója alkalmából az Akadémia szeptember 6-áról egy üdvözlő irattal tisztelte meg, mely Trefort elnök aláírásával többek közt így szólt:

„Ha van valaki e hazában, a ki első ifjúságától fogva nyolcvannyolczadik évéig az iskolának, irodalomnak és tudománynak sikerrel áldozta életét, az bizonyára Nagyságod. Mint nevelő kezdette pályáját, mint collegiumi tanár folytatta s mint egyetemi tanár végezte be. Az ifjúságnak nemcsak oktatója, hanem barátja és vezére is volt, s nem egy tanár, tudós, író köszöni Nagyságod buzgalmának és útmutatásának pályáját. Pankönyvekkel lépett tol az irodalomban; majd az első magyar néplapot alapította és számos éveken át terjesztette az egyetlen magyar néplapban az ismereteket s ébresztett fogékonytságot a kor eszméi iránt. Összhangzatos műveltségre törekedve, foglalkozott a tudományok majd minden ágával, s éppen azért képes volt a mutatkozó szükség szerint a magyar tudományos irodalomnak nem egy hézagát pótolni úgy a matematikai

és természeti, mint a philosophiai és nyelvészeti tudományok körében. A M. T. Akadémia Nagyságodnak számos munkáját, értekezését adta ki, mindig kiváló érdekléssel hallgatta felolvasásait s két munkájának nyújtott koszorút: Logikájának és a Magyar mondat című értekezésének, ez alapvető munkának, a mely a magyar szókötés egyik legfontosabb kérdését tárgyalta, nagy sikerrel“.

„Nagyságodat az Isten nemcsak hosszú élettel áldotta meg, hanem a mi ennél több, lelki ifjúsággal, máig sem lankadó és munkás fogékonysággal a tudomány és művészet iránt. Adja Isten, hogy lelki ifjúsága mindvégig tartson, s a M. T. Akadémia még sokáig tisztelhesse Nagyságodat, a magyar tudományosság nesztorát“. Fogadja stb.

Hogy az elismeréseket folytassuk: az akkor keletkezett Erdélyi Irodalmi Társaság Kolozsvárt 1888 nov. 18-án tiszt, tagjának választotta. Az Akadémia 1890 május 16-ról üdvözölte életpályájának kilenczvenedik évét. Az Eötvös-alap országos tanítói egyesülete 1891 nov. 1-ről pártoló tagúit választotta. Az Akadémia milleniumi közgyűlése után tartott díszében, mint távollevő Nesztorát felköszöntötte. 1897 jan. 28-án a kir. M. Természettudományi Társulat félszázados évfordulója alkalmából félszázados tagságát üdvözölte. Ugyancsak 1897 márcz. 2-án az unitáriusok képviselő-tanácsa tanársága 60 éves fordulójára alkalmából üdvözlő irattal köszöntötte.

így folyt le a páratlanul változatos, végtelenül csodás élet, 10—12 év múltán új meg új pályára sodortatva, folyvást emelkedve, mit csakis e tüneményes lelki erő bírt, soha egyensúlyt nem veszítve megfutni.

MÁSODIK RÉSZ.

Végperczei, százéves jubileuma, halála.

I.

Halálos betegsége.

Utolsó napjai következnek.

Mint egy diadalútról, bizonyos meglepéssel beszéltünk eddigi életéről. Életének késő őszén rohamosan sárgáinak életfája levelei.

Zichy Antal Széchenyi életíratában sajnálja, Hogy e rendkívüli férfi utolsó napjairól naplót nem vezettek. A százévesek sem oly gyakori tünemények. Egy ily' rendkívüli szív és agy mécsének utolsó lobbanása sem mindennapi.

Századik éve reggelét még egészségben érte meg. Oszfelé már gyengélkedni kezdett, de fenjárt. Kiütésekben szenvedett. Az 1897. újévet Kozma Ferencz tanfelügyelővel estve köszöntöttük, olvasva találtuk egy gyertya mellett s midőn a csekély világitásra megjegyzést tettünk: így szoktam, szükségem van a szememre, volt a felelet.

Mit sem sejtve folytatta munkásságát. Sietett Mathesisét bevégezni. Olvasta hírlapjait, s olvastatta a magyar lapokat. A tél folytán az iparos ifjak egyletében többen felolvasásokat tartottak. Az egyik felolvasónak, Kovács János tanárnak azt a megjegyzést teszi: hogy lehet egy füst alatt Széchenyiről és Kossuthról felolvasni. A másik felolvasó, dr. Lehman Róberttől felvilágosítást kért, hogy mit értett a szívességi váltó alatt. Váltóira gondolt, melyek a szívességi váltók igaz mintái maradnak. Márcz. 10-én jelent meg utolsó dolgozata az Ellenzékben, mi mint hatyúdala így hangzott:

T. Szerkesztő úr! Közelebről az „Ellenzék“-nek egy elveszett darabja akadván a kezembe, megbotránkozással olvastam, hogy valaki a „bor termesztésről“ ír. A terem és termeszt igék saját jelentései korában minden ember előtt ismeretes. A terem t. i. a növény élete kezdetét és gyarapodását jelentette, a mag elvetésétől fogva a gyümöl-

esőzésig. A természet pedig, a termésnek mesterséges eszközlése földmívelés, kertészkedés stb. által. Terem tehát a búza, rozs, szőlő, alma, kender stb. természetették mindezeket, de a bornak magva nincs, tehát nem is vethetik el, nem is nő, nem is bugyog ki a földből, nem is valami szervezeti élő test, annálfogva nem is teremhet és nem is természethető. De kérdés hát, hogy mikép kell mondani helyesen. Erre már a magyar eredeti nyelvből nem lehet felelni abban az értelemben, mint a német „produciert“, mert a magyar nem produkálja, vagyis termeli, hanem csak „szűri“ a bort, a mi korántsem teszi azt, a mit a „produciert“. Dr. Brassai Sámuel.

Bőrbaja, excemájához hólyagos küteg járult. Nem szokott feredni, adták tovább az emberek. Orvosa, dr. Brandt tanácsára a jobban ápolás érdekében a Vereskereszt-kórházba menésre határozta el magát, mit szintén orvosa vezetett. Mint minden útjára, vette táskáját, érték tárgyait bele csomagolva, s márcz. 27-én végső útjára megindult. Itt még fentjárt, fogadta látogatóit, e kertben megette sétáját, vagy a szobában a szállóigévé vált 1200 lépését. Hubay Jenő Kolozsvárt járva, levitte hegedűjét, elhúzta kedvencz klasszikusait.

Betegsége súlyosbodni kezdett. Néhány nap múlva sürgönyöztetett Tordára unokahúgához, ki férjével Csegezi kir. táblabiróval megjelent. Beszélgetés folytán kifejlett a végrendelkezés gondolata, oly irányban, mit három nemes gondolkodás vezetett. Április 1G-án, nagypénteken az unitárius egyház főbbjei megjelentek. 20—22,000 fitra rugó még meglevő vagyonát, könyvtárát egyházának hagyományozta. Táskáját átadta, s rokonainak egy takarékpénztári könyvet adott át, utolsó eshetőségre. Május 25-től ágyban maradt.

Husvét első napján, ápr. 18-án Kozmával ágyban találtuk. Ma gyengén érzem magam, szolt. Hoztam egy Millenium történetét — vettem át a szót — bele írtam, hogy. Brassai bácsi azzal ünnepelte, hogy kiadta Positiv filozófiáját, s hogy az Akadémia milleniumi lakomáján felköszöntette. E bevezetésre Brassai szelleme egész rugékonyságában megjelent, s a „vagyok“, s mi positiv filozófiája kiindulási pontja, az öntédat témájára egész előadást tartott.

Szerette hangoztatni: nem vagyok beteg, csak elgyengültem. Jun. 3-án történt, a mikor születési éve felett való nyilatkozatával meglepte a világot. Annak előre bocsátásával, hogy látogatásunk kezdetén álomból ébredve, mintegy álmát folytatólag kökopsórokra kívánt minket emlékeztetni: átadom a szót Szabó Samu tanárnak, ki e jelenetet az Ellenzék jun. 15-ki számában így írta le:

A 100 éves Brassairól. Püsköst előtt pár nappal történt. Östi 5—6 óra közt Brassai bácsit látogattam meg, a Vörös kereszt-egylet külmagyar-utczai kórházában. Kevés idővel utánam érkezett Kőváry László, ki az ágy jobb felén foglalt helyet, én balfelőlről vezettem a társalgást.

Egyszer Kőváry felé fordítja fejét s ezt kérdi tőle: Melyik idősebb? maga-e vagy Szabó? „Oh! feleli Kőváry, — én sokkal idősebb vagyok; már 78 éves.“ „Én pedig — mondám — 68. De hát Brassai bácsi meg tudja-e mondani, mikor született?“

Meg én! 1797-ben. — Melyik hónapban?

Hát júniusban. Ezt a szót többször megkérdeztük, mert először nem lehetett tisztán érteni, júliust akar-e mondani vagy júniust.

Melyik napon? kérdém hirtelen, hogy az érdekes adatot el ne szalaszszuk, melyről ily határozottsággal most nyilatkozott az öreg először. Ezt a feleletet kaptuk:

A közepén! „Igen a közepén: de melyik nap az a közepe?“ Ekkor már neheztelés formán nagyobb kiáltott a rendesnél: Hát mi lehessen egyéb a közepe: mint 15!

Meg van-e ez valahol írva? — kérdeztem végre.

Meg volt egy kalendáriumban, de azt elvitte valaki tőlem!

Ez Brassai bácsi 100 esztendő voltának igaz története, mely a mai napot igaz tisztelőire nézve — és ki ne lenne az? — országos ünneppé teszi.

Nehezen gyógyuló bőrbajban szenved már „kendernyövés“ óta, miként egyszer tréfásan megállapítottuk, mely még fiatalabb legényt is próbára tenne. Adja Isten, hogy azt a páratlan életkort, ily páratlan lelki épséggel, melyre a tudományos világban alig van példa, — még ha lassacskán is kiépülvén, évekkal toldja meg, hazája dicsőségére és örömére! Szabó Sámuel.

Hogy a jelenetet folytassam: Meglepetésünkből magunkhoz térve, mondom:

Hiszen Brassai bácsi az Akadémia Almanachja szerint 1800. február 13-án született. Van abba az Almanachba több hibás bejegyzés is, vágott mintegy visszaútasítólag közbe. Bizony igaza lehet Brassai bácsi, felelém, mert az én születésem idejét is hibásan hagyom az Almanachban. E szerint az én chemia tanárom is túléli a száz évet, mint Chevreux, folytatám. Chevreul! igazította helyre, ismertem, egy előadását meghalgattam, folytatá. De hát miért nem mondta eddig Brassai bácsi? Nem láttam szükségesnek.

Hogy emlékező tehetségét próbára tegyem, legrégebb előttem ismert dolgokra vezettem figyelmét. Íratják velem a kolozsvári turistika emlékiratát a tornavívoda jubiliumára, bele írtam, hogyan csak-

lyázott Brossai bácsi a dámákkal, folytattam csáklázást mondva, mint akkor neveznék. Korcsolyáztam, nem csákláztam, vágott közbe, pedig ennek hatvan esztendeje. Zenéről lévén szó: még lesz idő, hogy le fog szidni Brassai bácsi a pesti redutban, hogy nem tapasztolok nem tudom miféle quartetnek. A Becher quartetnek! igazította helyre. Pedig ennek is van vagy negyven éve. Szerintem, ez egy ép emlékező tehetség vissza gondolása volt, mely mint később is láttuk, múltjával kezdett foglalkozni.

A különös jelenet hatása alatt, mint csakhamar a fővárosi lapok is hozták, a következő sorokat intéztem Szily Kálmán miniszteri tanácsoshoz, a magyar tudományos akadémia főtítkárához: „Méltóságos főtítkár úr! Mint Brassai Sámuel legöregebb tanítványa kötelességemnek érzem jelenteni, hogy Brassai tegnap megezáfolta előttünk az akadémia Almanachjának azt a tételét, hogy 1810. febr. 13-án született. Tegnap kérdezte korunkat s arra kétszer ismételte, hogy 1797. június 15-én született. Pozitív tudja apja följegyzéséből, a mi nála azonban elkallódott. Tisztelettel stb. Kolozsvárt június 4.“ Es nem 10, mint a lapok hozták. Mire Szily főtítkár június 10-án a következő sorokban válaszolt. „Tisztelt tagtársam! F. hó 4-én kelt becses levelére válaszolva, szerencsém van értesíteni, hogy Brassai Sámuel úr és az ön születésére vonatkozó helyesbítéseket előjegyeztettem. Vajha nestorunk százéves születésnapját egésségen jóval túlélhetné“, stb.

Ugyanarról a napról jelentést tettem dr. Wlassies Gyula kultusz miniszternek is. Mintegy jótállni akarva hitelességéért, hogy ha talán a lapokba kerül.

Pár napra pünköst alkalmából többen voltak nálam, köztök Kuzskó István a 48-as múzeum őre, az Ellenzék dolgozó társa, beszéltein a jelenetet. Nyilvánosságra hozhatom? szölt Kuzskó. Legyen, volt feleletem, de nevem említése nélkül. Másnap megjelent az Ellenzékben. Volt nagy meglepetés. A fővárosi lapok utánnyomatták. Brassai betegeskedésének s száz éves korának híre az érdeklődést Brassaira terelte. Öregebb ismerősei hitelt adtak, voltak, kik a kútfőt nem ismerve kétség alá vonták. A gróf Bethlenek az Ellenzék 150-ik számában a száz évesség mellett foglaltak állást. Míg végre én „A százéves Brossainál,“ Szabó Samu „A százéves Brossairól“ ezim alatt, ugyanazon számban, a nélkül, hogy egymás gondolatáról tudtunk volna, Brassai jun. 3-án tett nyilatkozatát, egymásra hivatkozva, az

Ellenzék jún. 15-kére megjelenő számában, mint fenneb elbeszéltem, kiadtuk, s a felelősséget elvállaltuk.

S nem látom feleslegesnek felemlíteni, hogy a kétkedők egyikétől az Ellenzéktől visszautasított tagadás a Magyar Hírlap június 15-iki számában csakugyan megjelent, de Szilágyi Sándor szóbeli megerősítő nyilatkozatára a M. Hírlap „Brassai mégiscsak százéves“ felirattal június 17-ki számában álláspontját feladta.

Hónapok óta foly e nyilatkozat kritikája, három parochia anyakönyv kivonata fekszik (‘lőttem, s végeredménykép megtudtuk, hogy maga Brassai is nyomozta születését, s hogy anyakönyvből születése helyét, születése vagy keresztelési idejét ki nem mutathatjuk.

Eredetére nézve az a páratlan eset adta elő magát, hogy a múlt század hatvanas éveiben, Kolozsvárt is Toroczkón is kereszteltek Brassai Sámuel. Toroczkón 1764. szept. 30-án, Kolozsvárt 1769. febr. 25-én. A kolozsvári Samu atyja Mihály, az ötvös, mert egy más Brassai Mihály is él, ki kötélverő. A toroczkai Samu atyja János, ki 1758-ban nősült, vette Tobis Weress Ilonát, nagyatyja szintén János, ki 1757-ben halt el, ki lutheránus et adventus-nak van bejegyezve.

Apának e szerint két Sámuel is kínálkozik. Azonban az anyakönyvekben egyiknek sem jegyzik az utódát. Az elesett fonalat Toroczkó veszi fel, elmondja, hogy az apa 1789—99-ben toroczkai rektor. A toroczkó-szentgyörgyi anyakönyv folytatja azzal a bejegyzéssel, hogy 1794-ben nőül vette Konez Krisztinát, az ottani pap leányát. Brassai ezen szülőktől született. S mert sem Kolozsvárt, sem Toroczkón, sem T.-Szentgyörgyön bevezetve nincs, ő maga pedig 1797. jun. 15-ét nyilvánította születési évének és napjának, ez idő szerint hitelesebb adattal nem rendelkezünk.

Valamint az is kiderült, hogy a Brassai \V., mit most a kilenczvenes években Toroczkó-Szentgyörgyről hoztak forgalomba, s szóhagyomány útján Wervetz vagy Welmesre egészítettek ki, a három anyakönyv közül egyik név mellett sem fordul elő. S ha már szavakkal játszunk, a W-t vehette anyja Weres nevéből.

így jutottunk Brassai születésének százéves fordulójához. A nélkül, hogy betegünknek sejtelve is lett volna, hogy a nemzet nyilatkozatát örömmel fogadta, s üdvözölni készül.

II.

A százéves Brassai jubileuma.

Megérte százéves korának jubileumát.

Június 15-ike ünnepe volt a nemzetnek. Egyetlen ünnep napja a nagy magyar tudósnek, ki százéven át csak munkanapokat ismert. Míg sokan dőzsöltek a kitüntetésekben, puritán egyszerűségében minden ünnepeltetés elől, ha csak lehetett, kitért. A nemzet rokonszenve az ország Brassai bácsija iránt most megnyilatkozott. Agyához volt szegezve, most nem térhetett ki előle. De nem is akart. Bár a koszorú a munka hőstét az élet harczában már térdre hullva találta, lelke még fogékony maradt élete utolsó öröméhez, nem sejtve, hogy utolsó.

A szerencsés véletlen most azzal kedvezett, hogy tanúja lehettem jubileuma első percze hatásának.

Mondhatom, aggódva gondoltam jún. 15-én, hátha nyilatkozatát nem veszik jóvá, mert az én és Szabó nyilatkozata még nem jelent volt meg. Azonban, már az az előtti napon d. u. 4 órakor a véletlen a „Kolozsvár“ talán legelső nyomtatott példányát kezembe juttatta, bérkocsiba ültem. Brassai szunnyadóit. Kis idő múlva kértem: tudja Brassai bácsi, mi vár holnap reánk? Nem én, felelt. Akkor elkezdtem beszélni, hogy nyilatkozatával mi történt s kértem, nem kapott telegramot? Kapott, szólt közbe az ápolónő, elküldtem a tanár úrnak. Az unitáriusok megbízottját értette. No, Brassai bácsi, itt van a telegram nyomtatásban, s olvastam: Wlassics Gyula kultuszminiszter ma ő felsége megbízásából a következő táviratot küldte Brassainak:

„Ő cs. és kir. felsége legkegyelmesebben fölhatalmazni méltóztatott, hogy Nagyságodnak századik születésnapja alkalmából legmagasabb nevében szerencsekívánatait tolmácsoljam“.

Brassai halvány arca kigyúlt. Hosszasan nézett. Mire megcsókoltam azt a jóságos, most hideg kezét. Belépett Benczédi Gergely tanár, a megbízott, egykor szintén tanítványa. A telegramot az eredetiből is felolvasta. Nagy idő kellett, míg Brassai megszólalt: három királyt értem ... ha nincs Arad: nincs Solferino, Köni-grätz, . . . Nem akartuk eszmemenetét zavarni, hallgatás után meg-

szólal: Deo gratias, Deo gratias — melyik dalműben is éneklük, mintha hallanám. Látszott, hogy jubilálása teljesen meglepte, hogy a királyi kegy meghatotta. Mit Benczédi így fejezett ki: Istenéin, be kár, hogy ezt a túlvilág! mosolyt, egy hosszú, hasznos élet e derűjét, jutalmát nem lehetett lefotografizálni.

A miniszter levele még nem érkezett volt meg, de jöttek telegramok, a kormány elnökétől, az Akadémiától s egy sereg tisztelőjétől. Idővártatva Benczédi előveszi, mutatja, kérdi, hogy felolvashatja-e? Olvasta, mindenik után szünetet tartott. Figyelemmel, szótlán hallgatta. A helyzet komolyságát egy telegramra Brassai az a komikus megjegyzése szakította meg: ezt a kutya egye meg. De ismét elgondolkodott s végűi megszólalt: mind szép, de ezekre meg is kellene felelni, míg én is illően megköszönhetem. Az ő fel-sége sürgönyére a püspök úrral megszerkesztettük a feleletet, szolt Benczédi, felolvasta: nagyon jól van, köszönöm.

Még néhány perez. Felolvasó diákja már kezében tartotta a hírlapot. Belépett dr. Farkas Lajos egyetemi tanár, künt más látogatók váraakoztak. Következett a nap, melylyel Kolozvár s a nemzet őszinte szeretető és tiszteletével halmozta el.

A király üdvözlete után, jun. 13-ikáról keltezve, a miniszter a következő meleg hangú levelet intézte Brassaihoz:

Tisztelt Uram! Tisztelettel és meghatottsággal fordúlok Önhöz születésének századik évfordulóján. Mint a százados tölgy a fiatal erdőben, úgy áll Ön az ifjú Magyarország szellemi munkásainak sorában; az édes anyaföldből szívta erejét, melylyel diadalmasan megküzdött az idegenből zúduló vészekkel és viharokkal; s oly sok tapasztalat és küzdelem után ma is teljes erőben áll még mindnyájunk örömére és a magyar tudományosság dicsőségére.

Nagy eseményekben dús, az emberi elme fényes diadalait hirdető századot élt Ön át. A tudományok a század kezdete óta a mai napig nagyot változtak, fejlődtek. De az ön munkásságának már legelső nyomai oly tisztán látszanak meg tudományos életünk talaján, mintha az évek nyomtalanul suhantak volna el fölötte. Az úttörők közt volt Ön s hálás ezért a mai nemzedék. Enciklopedikus ismereteit a tudományoknak csaknem minden ágára kiterjedőleg magyaros szellemben érvényesítette; könyvei éppen azért még sokáig mintaképek gyanánt fognak szolgálni tudósainknak.

Születésének századik évfordulóján fogadja szívből eredő szerenese-kívánataimat. Kérjük az Egek Urát, hogy nemzetünk dicsőségére még sokáig tartsa meg Önt jó erőben és egészségben. Élvezze és lássa még

sokáig általános tevékenységének szép eredményeit. Igaz tisztelője *IVlascis Gyula* dr. s. k.

Az Akadémia Brassai születésének 100-ik évfordulója alkalmából a következő telegramm intézte:

„Brassai Sámuel úrnak Kolozsvár. A ritka évfordulóra a magyar tudományos akadémia örömeinek és szerencsekívánatainak kifejezését küldi *Szily Kálmán*.

A Budapesti Hírlap szerkesztősége a következő táviratot küldötte:

„Brassai Sámuel úrnak Kolozsvárt. Adja az Isten, hogy az egész ország még sokáig tisztelhesse és bámúlhassa Önben a magyar agyvelő csodálatos erejét és sokoldalúságát, valamint a magyar faj fizikumának törhetetlen szívósságát és ritka szép összhangját a lélekkel. Üdvözlettel és hódolattal“.

A Népnevelők Budapesti Egyesülete nevében Sretizer Lajos elnök szintén meglehangú táviratban üdvözölte Brassai Sámuel.

Következtek a tisztelgések. Ferencz József unitárius püspök jött egyháza küldöttsége élén. Hozta egyszersmind a minister levelét, felolvasta. Mire így szólt: bizony, erre méltóképpen kellene válaszolni s felkérte a püspököt megírására.

Magával hozta még s felolvasta a következő melegséggel teljes telegramokat:

Dr. Kaucz Gyula, Bécs. Terray István, Leher (Gömörmege). Zsigó Endre, Szalacs. Zerkovits Emil, Budapest. Zeiler, ezredorvos, Reichenberg. Darányi Ignác, Budapest. Népnevelők egyesülete nevében Sretizer Lajos. Battek zenetanár, Kremzier. Műegyetem nevében, Wartha Wincze. Lázár Gyula és neje, Budapest. Körösi József, Karlsbad. Bulyovszky Lilla, Römerbad. Maszák és családja. Farkas Albert. Kir. m. természettud. társulat nevében, Paszlavszky titkár. Barabás Miklós. Knapp Ármin József, Bécs. Naturhistorisches Hofmuseum növénytani osztályának igazgatója. Végh József, Budapest. Dr. Entz Gézané, Bpest.

Az egyetem részéről dr. Farkas Lajos rector, dr. Márki Sándor, dr. Farkas Gyula dékánok tisztelegtek az egyetem nevében. A rector körülbelül ezeket mondta:

„Nem az igazi nap a mai, de azért mi is kívántuk a mi mély és igazán őszinte jó kívánatunkat kifejezni s kívánjuk, hogy az igazit, az általunk tervezett módon és nem így az ágyban, megünnepeljük“.

Brassai így válaszolt:

„Igazán fájdalmas betegségben vagyok; nehezen tudom összeszedni gondolataimat. De annyit mégis elmondhatok, hogy nagy örömet okoz

nekem az én kedves kollégáimnak a megemlékezése, a kiket mindig nagyon szerettem. Ha jobban leszek, másképen is megfogom hálálni.

Kolozsvár város törvényhatósági bizottsága azon nap napirend előtt megemlékezett az öreg Brossairól. Szvacsina Géza h. polgármester adta elő az ügyet. Kiemelte a száz éves Brossai érdemeit, a ki több emberöltőn át oly sikerrel szolgálta a tanügyet. A közgyűlés örömeinek és szerenese kívánatainak adott kifejezést és elhatározta, hogy ezt jegyzőkönyvi kivonat alakjában vele közli.

Az unitárius tanári kart Kozma Ferencz kir. tanácsos, tanfelügyelő, isk. felügyelő, a képezdét Orbók Mór igazgató vezette. S következett tisztelői végtelen sora üdvözlése.

A haza minden lapja a legnagyobb elismeréssel üdvözölte s közölte ünnepeltetése lefolyását. A képes lapok arczképét hozták. A legfelsőbb helyről kezdve a szerencsekívánatok és üdvözletek végtelen sora élete alkonyát megaranyozták.

Különben, hogy az üdvözletek hogyan hangzottak prózában, elmondja Gárdonyi Géza versben, egy nyílt-levélben, melyet a Pesti Hírlap idei ápr. 29-ki számában, Brossaihoz intézett.

Levél Brassai Sámuel úrnak.

Tisztelt és szeretett bölcs tanító mester,
kinek tanítványa szép Székelyországon
s ide-át is majdnem minden művelt ember, —
levelem jókedvben, erőben találjon.

Valahányszor képed felötlik énnékem,
a fölmagasodó havasra gondolok,
mely áll mozdulatlan, nyugodtan, fehérén,
míg lábánál jönnek-mennek az évszakok,
s lombot hoz, lombot visz az idő folyása, —
csak a vén hegy, az áll, s nincsen változása.

Te születni láttad ezt az agg századot,
s térden ringathattad öregapáinkat.
A halál azóta négy termést aratott,
s az első termésből fűszál sem maradott.
Te meg ringatod most az unokáinkat.

Egy század! Micsoda írhatlan nagy pálya!
 A gondolatnak is megfárad a szárnya,
 a míg átrepüli, s lankadtan száll hozzád,
 hogy bámulja a te agg, eleven orczád.

Egy század! Mennyi víz folyt a Tiszán, Dunán,
 s mennyi vér a földön!
 Te láttad, a mikor Napóleon után
 a hollók ezre szállt át a Székely-földön.
 Láttad nemzeteknek színe-változását,
 fölemelkedését, térdre lebukását.

Mikor te születél, még e földön jára
 Byron, Schiller, Goethe s a mi Csonkaink;
 a vidám Gvadányi verseket írka,
 s a nagy testőr búsan kószált jószágain;
 Dugonics még akkor mondásokat gyűjtött,
 s Révai éhezve írta nagy nyelvtanát;
 Kölcsey gyermek volt, pillangókat űzött
 s Berzsenyi még zárva tartotta asztalát;
 Erdélyben az idétt dörgött Wesselényi:
 „Nem taníthatott meg József császár félni!“

Te hallád ébresztő szavát Széchenyinek
 s láttad a legelső gőzhajót a Dunán;
 láttad Magyarország mi volt s aztán mi lett,
 mint virágzott a föld az ő lépte nyomán.
 (Pozsonynál végződött akkor Európa.
 Oláhországig nyúlt határa azóta.)

Te láttad halovány arczát Kazinczynak
 s olvastad szent lánggal égő leveleit,
 Tapsoltál te is a két Kisfaludynak,
 s új könyvül lapoztad Himfi Szerelmeit.
 A Szózat költője bátyámnak nevezett.
 Úr korában láttad a magyar nemzetet.

Egy göndörkehajú nagyfejű legényke
 járogatott hozzád akkortájt ebédre
 Hóna alatt mindig egy gyöngyöleg kóta;
 maga csinálgatta mindenféle nóta.
 Ottan próbálgatta a te zongorádon,
 s te rá-bólintottál: Ez jó itt, barátom.

Már akkor ott volt az ifjú írásában
 az a tiszaparti szép furulya-nóta,
 amit elbájolva hallgatunk Bánk-Bánban,
 Ez az Erkel, — ez is érczczé vált azóta.

8 érez immár Kazinczy, Kölcsey, Berzsenyi . . .
 Szobrok itt e földön, csillagok az égen,
 S a kit üstökösként láttál megjelenni,
 s a Küküllő mellett lehullni, eltűnni,
 káprázatba ejtő fényes csodaképen —
 Petőfi is immár érczsoborrá váltott,
 8 az idő új század küszöbére hágott.

Oh mondd te, százéves időnek tanúja,
 ki emberkorában láttál négy réteg port,
 vak véletlen-e a sors, vagy isten ujja?
 jobb-e így, ahogy van, vagy jobb ahogyan volt.
 Merre megy e nemzet száz esztendő óta?
 Fakult-e vagy virul hármás lobogója?
 S ahogy egy hosszú ut Nébo-hegyén állasz,
 mi az, amit láthatsz?

Sóh mondd, te mindenben-tudós, bölcs aggastyán,
 aki száz esztendőn át folyton tanultál,
 s ki földet és eget egyaránt vizsgálván,
 mélyben és magasban legtovább jutottál,
 érdemes-e élni?
 Ha visszasiklana az időnek lába
 s Isten megkérdezne születésed előtt,
 igent-e vagy nemet válaszolnál rája,
 végig élnéd-e még egyszer a jövőndöt,
 mit felelnél neki?

Mennyi egy század, ha magad mögé nézel:
 hosszú zürzavar-e, vagy csak rövid álom.
 8 megmondhatod-e már száz esztendő's észszel
 miért él az ember ezen a világon?
 8 melyik él hát bölcsen itt: a hangya-lelkű?
 vagy pedig a másik: a pillangó lelkű?
 A szent vagy az állat? A buvó? A bátor?
 A gaz vagy a jámbor?

Melyik ér töhbet: az arany vagy a rózsa?
 a paloták terme? — vagy a füves róna?

a mosolygó lány? — vagy a mosolygó király?
a dicsőség? — vagy a tavaszi napsugár?

Melyiknek jobb itt: a bölcsnek vagy butának?
Kinek bigyjünk jobban: Jézusnak — Budhának?
Ezek szava szent-e vagy Darwin tanai?
Állatok vagyunk-e vagy Isten fiai?

Mi jobb: tudni mindent, és nem hinni semmit?
avagy hinni mindent és nem tudni semmit?
S megtudjuk-e vájjon, ha vénségbe estünk:
testünké-e lelkünk, vagy lelkünké testünk?

Mi a legszebb, amit életedben láttál:
a csillagos ég — a nap kelte és szállta? —
a szerelmesére mélázó virágszál? —
a megbocsátó arc? — a boldog kis árva?
vagy az anya képe,
mikor rámosolyog a csecsemőjére?

S mond: mindétig nyíló virág-e a remény,
ez az. örökké zöld, ritkán termő növény?
vagy ez is a korral, — gondolom szomorú, —
emlékké szárad, mint az asszony-koszorú?

De te még máig se tetted le a könyvet.
Mi az, mit még nem tudsz? Mit tanúihatsz többet?
Mit kutatsz-keresel? Tudni mit kívánsz még?
Micsoda homályok oszlására vársz még?

Vagy nincs partja, nincs, a tudás tengerének?
A miriád csillag mind hiába lángol,
hogy megvilágítsa a nagy sötétséget,
a melyben Zalámból!?

Oh mond: ki megéri a századik évet,
hajnalt érez-e vagy közeledő éjét?
S a hogy elfáradván, lassabodik lépte,
hova néz az ember: a földre? — az égre?
Oh mond: úgy vagyunk-e, mind az erdő fája,
mely aggon visszadól a földnek porába;
vagy úgy, mint ama nagy égi testnek fénye
remegve szállongok, minden sötétségbe;

s nem tudva: mi élet, mi halál, mi álom
csak csüggüng a hiten, mint a pók a szálon.

*

Kérdezek, kérdezek, de nem azért kérdek,
hogyan felelettel is fárasztalak téged;
csak ahogy orczádat eltünő'dve nézem,
egy százesztendő's nagy múlt tükörképen,
lelkemben a kérdés buborékként támad . . .

De mindnek mögötte áll a jó kívánság:
teledet az Isten tartsa napsugárban:
boldog vidámságban!

Gárdonyi Géza.

III.

Végső napjai.

Hogy alszik ki egy százéves élet.

Gárdonyi ápr. 29-ki epistolájára májusban még bölcselmi elmélkedéseket folytatott Boros György tanárral, mik jubileuma alkalmából láttak napvilágot. Százéves jubileumát gyönyörrel élvezte.

Tisztelem nejeiket. Mindig szerettem a női hangot és társaságot, mondta volt s kérdezte, hogy nincs még dinnye? Jubileuma után való nap meglátogattam. Ma sokat aludt, szólt az ápolónő. Mire felébredt: emlékszik Brassai bácsi, kérdezte a dinnyét s mondtuk, hogy még csak fenről lehet kapni: nőm dinnyét hozott, szóltam hozzá. Emlékszem — szólt s mintegy zokonvéve vetette utána: emlékezőtehetségem még jó s élvezettel tekintette meg. Nem kívánna hozzá jó bort, kérdezte a nőm. A bort soha sem szerettem, volt válasza. S mikor elkészültünk, hosszas nézés és gondolkozás után, mely alatt emlékezetének egy fájó sebe szakadt fel, valami különös hangnyomattal azt kérdi: ismer-e valakit a Barra-családból? Romja volt egy hatvanéves emlékezetnek, egyetlen szerelmének, Bárrá Gábor könyvkereskedő szépséges özvegye iránt, mi megghiúsult volt. Ott voltunk leányai lakodalmán, folytattam ugyan, hogy talán megczáfolja, mint megczáfolta volt, mint mondá, azt az ízetlen adomát, mintha lakodalmáról egy könyv keresése miatt maradt volna el. Ha egy más versio igaz, annak tárgya életben van, felvilágosítást adhat.

Ez időtől sokat aludt, étvágya csökkent. A csibukkozással felhagyott. De még 20-án megkérte Szádeczkyt, hogy Szilágyi Sándort hetven éves jubileuma alkalmából az ő nevében is üdvözlje. Még félálmban is foglalkozott az étellel. Következett az angol királyné hatvanéves jubileuma, jún. 23-án: kezével mozdulatokat tett, mintha írna; hangjegyeket diktált, mintha a királynét kívánná köszönteni. Olykor tudományos dolgokkal tépelődött, vitatkozott, régi ismerőseihez beszélt.

Jún. 23-ika reggelén, a mint kávéját elfogyasztotta, ápolónéjához így szólt: arra kérem, hagyjanak nekem ma békét, hogy ma pihenjek. Délután orvosa már jelezte az utolsó perczeket. A megnehezült lélekezés híre szétfutott. Kik szívéhez közel álltak, ágya köré gyűltek. Az éj jótékony álmot hozott, mit csak három prűszentés szakított meg. Másnap, jun. 24-én reggel öt órakor feltekintett, érthetetlen szavakat hallatott; 7 órakor a lélekezés megszűnt, örökre elaludt. Egy hosszú fáradalmas élet csendes, mondhatni fájdalom nélküli kimerülése volt. Hagyjanak pihenni, volt utolsó szava, utolsó kívánsága. Ki sohase pihent, pihenni vágyott. Azon reményben, hogy még napjai vannak. Halála az elfáradt elalvása volt. Egy mathusalemi élet vége, melynek bölcsője a múlt század végén ringott s e század vége látta elhunyni.

IV.

A közrészvét temetésénél.

Következett a részvét megnyilatkozása. A végtisztesség adás, melyből látszott, mi volt nekünk Brassai.

A mint a gyászlobogók középületeinken megjelentek, szájról-szájra ment a veszteség híre. A hírlapok halálhírével betöltötték az országot. Megindultak a részvét-nyilatkozatok.

A közoktatási miniszter dr. Farkas Lajos egyetemi rectorhoz következő táviratot intézte:

„Brassai tanár elhunya alkalmából tolmácsolja kérem legőszintébb mély részvétemet“.

A magyar tudományos akadémia kitűzte nagy gyászlobogóját és ravatalára pompás babérkoszorút rendelt, amelynek nemzetiszínű szalagjain a következő fölírás van: „A magyar tudományos akadé-

mia — Brassai Sámuel tiszteleti tagnak“. Mit az Akadémia megbízásból Finály Henrik és Kőváry László, az akadémia tagjai helyezték el a ravatalon.

Az egyetem tanácsa dr. Farkas Lajos rektor elnöklete alatt rendkívüli ülést tartott. A rektor az ülést megnyitván a következő beszédet mondta:

„Tekintetes tanács! Fájdalmas kötelességet teljesítek, a midőn jelentem, hogy dr. Brassai Sámuel ma reggel Istenben megboldogult. Elbizakodás volna, ha a még alig kihűlt halott érdemeiről beszélnek. A nemzeti történetírás egyik legméltóbb feladata lesz ez, melynek hű teljesítésével nem is fog adós maradni. Benne fog majd kiválni, a múlandóktól szabadulni, megtisztulni és a hálás nemzet emlékezetével állandóan egyesülni az a tüneményszerű egyéniség, melynek vonásait sajátosaknak a mi szemeink talán csak azért látták, mert bennük az emberi lélek épen azon ereje jelentkezők, mely ősforrásából a közönségesnél tisztábban fakadott. De azt már éreztük és világosan tudtuk, hogy a csaknem százéves élet minden napja az igaznak és jónak nemcsak fáradhatatlan keresésében, munkálásában, hanem a belőle megtaláltunk kicsinytel és nagygyal egyaránt önzetlen megosztásban telt el. A miért is a mi iránta való szeretetünket a halál hideg szele nem csökkentheti, fájdalomunkban is csak növekedik és nevét áldó emlékezettel igatjuk emlékének szánt mai ülésünk jegyzőkönyvébe, a minnek elhatározását a tekintetes tanácstól tisztelettel kérem“.

A gyűlés a rektor előterjesztését egyhangúlag elfogadta és jegyzőkönyvébe foglalni határozta. Elhatározta továbbá, hogy latin és magyar nyelvű gyászjelentést fog kiadni; a ravatalra elismerése és emlékezete jeléül érdemkoszorút tesz és temetésén a szokásos díszszel fog megjelenni.

Részvétáviratokat küldtek id. Dániel Gábor unitárius főgondnok Pénzeiről; a tordai gynmasium és polgári iskola; Csiky Kálmánna, sz. Gönezy Etelka Budapestről, Hegedűs Sándor orsz. képviselő, a tordai unit, iskola tanári kara, Sándor Kálmán törv. bíró Bedő Albert nyug. államtitkár, Schweinitz Gyuláné grófné stb.

Dr. Concha Győző Budapestről a következő táviratot küldötte Boros György tanárhoz:

„Kérem, szíveskedjék benső gyászomat a nagy halottért Csegezyéknek tolmácsolni. Végtelenül fájlalom, hogy ennek a nemzetünkben egyetlen embernek, a tüneményszerű tudósnak, a páratlan tanárnak, a bőkezű felebarátnak, az igaz lelkű férfinak, a maga és enyéim hűséges barátjának végtisztességén jelen nem lehetek.“

Kolozsvár város tanácsa rendkívüli tanácsülést tartott, melyen elhatározta, hogy a gyász jeléül a városházára kitiízetik a gyászlobogót, a ravatalra koszorút helyeznek. A temetésen a hatóság testületileg részt vesz, s a nagy tudós utolsó útján a feketével bevont lámpákat felgyújtatja.

Gyászjelentéseket adtak ki: A Tudományos Akadémia tiszteleti tagjának, a kolozsvári tudományegyetem magyar és latin nyelven, az egyetem matematikai és természettudományi kara, az Erdélyi Múzeum egyesület, melynek alelnöke, a kolozsvári ereklye múzeum-egylet, melynek tiszteleti tagja, a Dávid Ferencz egyesület, melynek elnöke volt, az unitárius vallásközönség képviselő tanácsa és a család.

A család gyászjelentése így tesz szívjóságáról bizonytságot.

„Csegezy Mihályné, Albert Ilka és Albert Iván kir. mérnök, a maguk, családjuk és az összes rokonok nevében szomorú szívvel tudatják, hogy szeretve tisztelt nagybátyjuk dr. Brassai Sámuel nyugalmazott egyetemi tanár, a magyar tudományos akadémia tiszteletbeli tagja stb. végelgyengülésben 1897. évi június 24-én reggel 7 órakor meghalt. A mily sokoldalú és mély volt tudása és ismerete, olyan meleg és kiapadhatlan volt szívének jósága. Haló porait ily érzéssel vesszük körül. Béke porain.“

Az unitáriusok képviselőtanácsa szomorújelentése így szól:

„Az unitárius vallásközönség egyházi képviselő-tanácsa a maga és az egész vallásközönség név ében a fájdalom és kegyelet legmélyebb érzelmével jelenti nagyságos dr. Brassai Sámuel úr bölcsészettudor, a M. Tud. Akadémia tiszteletbeli, a regensburgi k. növénytani társaság tagja, a m. kir. természettudományi, a bécsi cs. kir. állat- és növénytani, a nagy-szebeni term. tud. társulatok rendes, a bécsi cs. kir. birodalmi földtani intézet lev. tagja, az egyetemnek 1872/3-ban volt prorectora és a math. és térin, tud. karnak 1885/6-ban volt dékánja és az egyetemnek 1879/80-ban volt rectora és 1880/1-ben volt prorectora í. évi jun. 24-én reggeli 7 órakor bekövetkezett halálát. A miként élete alkonyát a legfelsőbb helytől kezdve a szerencsekivánatok és üdvözetek végtelen sora megaranyozta: méltán tisztelettel hajlik meg koporsójánál is az egész magyar nemzet tudományos világa. De nagyobb kegyelettel senki sem áldozhat emlékének, mint az unitárius vallásközönség, melynek a dicsőült szellemi fényével ez évszázban legnagyobb büszkesége volt s emlékében örökre is az marad.

Ravatalát az unitáriusok templomában állították fel. Érkeztek reá drága koporsójának szomorú díszei, a koszorúk, következő sorrendel és feliratokkal.

Brassai Sámuelnek: A kolozsvári áll. tanítóképző intézet. „Hálás szeretettel“: Rigó Anna és Mari. Az erdélyi Múzeum-egylet: „Szeretve tisztelt alelnökének“. A Magyar Tudományos Akadémia: „Brassai S. tiszteleti tagjának“. Sigmond Dezső és neje: „Igaz tisztelői“. Veres Ferenczné. A Dávid Ferencz-Egylet: „Első elnökének hálás kegyelettel.“ Az unitárius vallásközönség: „Nagy halottjának“. Siménfalvi Berta: „Brassai bácsinak“. Báró Petrichevich Horváth Kálmán: „Nagy tisztelete jeléül“. Kőváry László és neje: „Hálája, tisztelete jeléül“. Steinék: „Brossainak“. Nagy Gábor: „A zenetársaság elnökének.“ A tordai unitárius iskola: „Nagy jótevőjének dr. Brassai Sámuelnek“. Ilka és Iván: „A jó Samu bácsinak“. Id. Dániel Gábor: „Egykori kedves tanárának“. Mariin Molly „Sirod fölött virraszt hálás szeretetem“. Boros György és neje: „Emléked közöttünk örökké élni fog“. A kolozsmegyei tanító testület: „Tiszteleti tagjának.“ Az unitárius főiskola ifjúsága: A nagyérdemű felügyelő gondnoknak“. A matematikai és természettudományi kar: „Brassai Sámuelnek, a nagyérdemű tagjának“. Brandt József és családja: „A jó rokonnak“. Jolánka (Gál Elekné): „Kegyelete jeléül“. A küllői unitárius egyházkör: „A magyar haza és unitárius vallás halottjának“. Dr. Farkas Lajosék: „Dr. Brassai Sámuelnek“. A székely-keresztúri unitárius gymnasium igazgatósága: „A nagy tudós Brossainak“. Sándor János és családja: „A jó nagybácsinak“. A kolozsvári angol kör: „Kiváló tagjának“. Az unitárius kollégium tanárai: „Hervadó koszorú hervadhatlan érdemekért“. A kolozsvári Ferencz József egyetem tanácsa: „Dr. Brassai Sámuelnek“. Gönczy Béla: „Brassai bácsinak“. A székely-keresztúri unitárius egyházkör: „Dr. Brassai Sámuel emlékének“. Az Erdélyi Irodalmi Társaság: „Tiszteleti tagjának“. Kolozsvár sz. kir. város közönsége: „Tudós polgárának“. A kolozsvári tudományos egyetem növénytan intézet: „Brassai Sámuelnek, a magyar botanikai műnyelv nagy mesterének“. Bedő Albert: „Hálás tanítványa“. S mit várt: a báró Apor Károlynéjé.

A legszebb koszorú volt, mi ritka halandónak jut, az a két koszorú, melyet a fővárosból a Természettudományi társulat s a kolozsvári tudomány-egyetem természettudományi és mennyiségtani kara helyeztek ravatalára, Brassai antinophila, egy australian növény babérhoz hasonló leveleiből, mit még 1842-ben Endlicher nevezett a nevére, s azóta nálunk is tenyésztenek.

Hermáim Ottó a következő express levelet küldötte Boros Györgyhöz:

„Igen tisztelt tanár úr! Legyen oly kegyes és teljesítse a következő kérésemet. Mellékelve küldök egyetlen egy gypár virágot, melyet magam szedtem az erdélyi havasokon, tegye a ma már ravatalon fekvő jó mesteremnek, Brassai Sámuelnek szíve tájára, mint utolsó üdvözlését.

Temetését az unitárius status és a család együttesen rendezték. Részvételüket bejelentették: Kolozsvár város és Kolozs megye törvényhatósági bizottságai; a Ferencz-József tudománv-egyetem; a Magyar Tudományos Akadémia; a helybeli cs. és kir. közös hadsereg és ni. kir. honvédség tisztkara; valamennyi unitárius egyházkerület; az Erdélyi-Múzeum-Egylet; az egyetemi ifjúság, csaknem valamennyi helybeli egyesület és iskola stb.

A templom, hol a ravatal állott, már jóval négy óra előtt zsúfolásig megtelt a város előkelőségeivel, az intézetek és társulatok képviselőivel. A hatalmas arányokban épült boltíves templom közepén feküdt a koporsó, déli növényekkel körülvéve és gazdagon elborítva koszorúkkal.

Június 2-án délután 3 órakor gyülekezni kezdett a temetésen résztvenni kívánók serege. Fél 4 órakor már fekete volt a templom és kollégium előtti tér a legintelligensebb közönségtől. A később jövők alig tudtak áttörni az utcán hullámzó népsokaságon. A templomban a diákok, papnövendékek és az ifjabb tanárok tartották fenn a példás rendet. A falak két ölnyi magasan gyászszöveggel voltak bevonva. A roppant boltozat alatti tér zsúfolva volt előkelő közönséggel. A nők felőli első padban a gyászoló rokonság: Csegezi Mihályné, Sándor Jánosné leányával, Sinfalvi Berta, valamint Csegezi Mihály, Albert János, Albert Iván. Balfelől a küldöttségek, az Akadémia, egyetemi tanács s világi hatóságok képviselői s notabilitások nagy számban képviselve. Szemben a szószékkel a honvédség és közös hadsereg tisztkara, élükön Sehlacher tábornokkal. A püspök körül a vidékről beérkezett esperesek, mögötte a lelkészi és tanári kar.

Az énekkar felzendült, utána Ferencz József unitárius püspök tartotta meg. beszédét. Fél ötökor megkondultak a harangok, a pompe funébre fekete atillás szolgálai a gyász kocsiba helyezték a koporsót. A halomba rakott koszorúkat virág-szekér vitte a hatlovas halottas kocsí előtt.

A feketébe vont utcái lámpák szomorúan világítottak a nagy tudós utolsó útjára. A merre a menet elvonult, mindenütt sűrű néptömeg állott sorfalat; e mellett el voltak lepve a házak erkélyei, ablakai is.

A köztemetőben ott várta a sír bölöni Farkas Sándor, Kriza

János, Apáczai Csere János, első encyclopedistánk sírja közelében. A közönség levett kalappal állta körül a sír nyílása fölé helyezett koporsót s a dalkör halk éneke alatt a szemek könnyel teltek meg. Gyönyörű nyári délután volt. Megindító beszédben búcsúztatta el a halottat Finály Henrik dr. az Akadémia nevében. Ezután Farkas Gyula dr. dékán intézett az egyetemi tanács megbízásából pár meleg búcsúszót a koporsóhoz, azután gr. Esterházy Kálmán, az Erdélyi Múzeum-Egylet elnöke beszélt. Végül az unitárius főiskola egyik gondnoka: Kozma Ferencz kir. tanfelügyelő mondott lendületes alkalmi beszédet. Mely beszédek külön füzetben is megjelentek. Az unitárius gymnasim énekkara gyászdalokba kezdett s a koporsó lassan ereszkedett a föld alá. Ezalatt a közönség darabokra szedte szét a koszorúkat, mindenki igyekezett egy-egy babérlevelet vagy virágot szegezni emléküi.

Mint egyik lapunk írta: A magyar tudományos világ Nesztora ma már sírban pihen. Meghalt: de mintha mégis élne. Temetésen voltunk: de úgy éreztük, mintha nem halottat temettünk volna. Sírba tettük; s mégis úgy érezzük, mintha most is közöttünk lenne.

Ez a halhatatlanság'.

A kiterített halott csak azt jutatta eszünkbe, hogy íme annyi fáradság után a mi Brassai bácsink pihenésre hunyta le szemeit. S mikor a sírba tették a koporsót s eltávoztunk a temetőből, tudtuk a veszteséget: de szívünkben nem éreztük az űrt, mert úgy éreztük, mintha még most is élne s ezután is láthatnók, mert éreztük: hogy az ő halála halhatatlanság.

V.

Brassai-emlékek.

Halála után azonnal megmozdult az emléket megőrizni kívánó kegyelet.

Toroczkó-Szent-Györgyön bizottság alakult s a Thoroczkay nemzetség egyik tagja, Thoroczkay Lajos június 30-áról felhívást bocsátott ki, melyben hírűi adja, hogy egy bizottság az ottani unitárius papi-lakot, mint a hol Brassai született, emléktáblával kívánja megjelölni s ünnepélyét júl. 18-ára tűzte ki.

A meghívott testületek közül az Akadémia részéről dr. Márky Sándor, a kolozsvári tud.-egyetem részéről dr. Szádeczky Lajos, az Erdélyi Múzeum-Egyelet részéről dr. Apáthy István egyet., tanárok, a m. kir. földtani intézet részéről tegledi Roth főbányatanácsos, az unitárius egyház részéről Nagy Lajos és Boros György tanárok megjelenése s ünnepi beszéde, Józán Miklós ódája elszavalása, fényes közönség részvéte mellett, a fentebbi napon az emléktáblát a szokott ünnepélyek között leleplezték.

Az egyetemen dr. Farkas Lajos rector kezdeményezésére, juh 9-én, értekezlet gyűlt össze, mely egy nemzeti emlék felállítására iránt tanácskozott, Kolozsvár polgármestere elnöklete alatt az előmunkálatok megtételére szűkebb bizottságot küldött ki.

Az Akadémia arczképesarnoka számára megfesteti arczképét, meg fogják tartani felette az emlékbeszédet, melynek megkönnyítése volt egyik célja e soroknak.

Már csak jól használt hosszú életének, nagy tudásának, ki nem fáradó munkásságának bizonyítékai, értekezései, munkái s arczképei maradnak velünk. Az utóbbiak főforrása a Vasárnapi Újság, mely férfi-, öregkori képét 18(>0, 1872, 1879, 189(5- és 1897-ki évfolyamában ismételve hozta. S velünk marad majdan szobra, ez eredeti, ez a sajtóságot sokat mondó alak, ott az épülő egyetem előtt. Megörökítve egyszeremind szívének azt a vonását, mely ránk maradt utolsó napjai abban a kérdésében: van-e még pénzünk, tart még a kivett nyugdíj, s utána vetette: de ugyan miért is kaptam én nyugdíjt; mire a tanítvány a mesternek felelt: hiszen még most is tanít minket Brassai bácsi.

HARMADIK RÉSZ.

Brassai a tudós, az író és munkái.

I.

Brassai a tudós.

A midőn e szerény kísérletnek a fennebbi hangzatos címet adom, csakis jelezni kívánom, hogy még kellene írunk; de még csak dolgozatai czimjegyzékének összehordása is nehéz fáradság.

Hét évtizedes, e szerint két nemzedék életidejére terjedő munkásság méltatása, még ha egy irányban haladna is, nehéz feladat. Mennyivel nehezebb egy perczig sem pihenő fő gondolatvilágát rajzolni, egy szellemvilágét, melynek égboltozatján, a rendkívüli lelki tehetség kiszikrázása majd itt, majd amott ragyog fel. Mert, hogy prózaiban fejezzük ki magunkat, Brassai szive, agya kifogyhatatlan bánya, melyben az éreznek annyiféle neme egyesült; egy délvidéki nemes termőfa, melyen egyszerre virág nyílik és gyümölcs érik; egy koronáját kihajtott törzs, melynek minden ágába más-más faj van oltva, s minden ág meghozza érett gyümölcsét. Ily fogalom hatása alatt, Brassait a tudóst, az encyclopedistát, polyhistort, a tanárt, Író-t és szerkesztőt el lehet parentálni, de nem ismertetni. De nem is szándékom. Itt is abban a keretben kívánok mozogni, mint pályafutása rajzolásában, hol nézponantom a volt, feltüntetni Brassait abban a világosságban, melyben nekünk megjelent, azon hatásban, melyet környezetére, korára gyakorolt.

Brassai mikor, mintegy a vadonból előlépve, Kolozsvárt megjelent, a csodált emberek számába ment. Fogékony lelket hozott. A zene, a költészet, a tudás gyönyörét, a természet és történet beszédességét tán senki sem élvezte annyira, s tán senki sem értette s lelkesedett iránta, mint ő. Nem volt lángész, mely jövendőt mond,

a tudás glóbusán új világréseket fedez fel: de lángelme volt, az uttörés attributívumával. Értette a zene, a virág nyelvét, a világ minden költőit olvasva, ismerte, poetikus lélek volt, a nélkül, hogy költészettel csak próbálkozott volna. A képzelő erőt a tudás vágya nála háttérbe szorította. Legpoetikusabb Írása a fűvész örömei. Ha oly teremtő szelleme lett volna, milyen sajtóságosán eredeti, milyen tevékeny és messzeható volt, századok bámulnák.

Ha nem is volt lángész, a tudósok azon kiváló fajából való volt, ki holtig tanul, semmit sem felejt. Bejárta a tudás összes birodalmát. Mindenhez értett, sokban mester volt. Egy tiszta fő, melyben a különféle tudomány rendszeresen osztályozva volt. Mindent tud, a volt róla hite az embereknek. Fejem nem káptalan, e közmondás alól Brassai ki volt véve. Élő könyvtárnak nevezték. A tudomány milliomosának tekintették, s miként a pénztőke, úgy az ő szellemi tőkájének hatalma előtt is mindenki meghajolt. Biztosan tudták, hogy tőkéje tőkésített munka, tisztelték.

Brassai a polyhistor tudósok családjához tartozott. Milyenek voltak Apáczai, Hatvani, korunkban Varga, Hetényi, kik csak úgy sepertek el az Akadémia aranyait, vagy volt Erdélyben Fogarasi Pap József, ki a múlt század közepén ott volt a külföldi versenyek győztese között. Brassait föllépésénél már polyhistornak tekintették.

Szellemi munkásságának végtelen nagysága a jogn kívül a tudományok mindenségét bejárta. Majd minden ágában irt és tanított, és pedig bámulatos alapossággal. A nyelvészetben véleménye épp oly döntő, mint a természettudományban. Majd ha életírója szellemi munkásságának hosszú útján végig halad, ki fogja mutatni, hogy foglalkozásai melyik korszakában, melyik tudomány nyomult volt előtérbe csodás szellemi világában. Már csak azért is, hogy úgy mutakozik, benne a polyhistor tudósok családja bezáródik.

Élő Conversations-Lexikon, élő Encyclopedia volt, szokták mondani. Legalább századunkban nem volt magyar ember, ki a tudománynak annyi ágába behatolt, s avatottságát irodalmi munkásságával bizonyította volna. A classica és újabb nyelvészet, a természet-tudomány, számtudomány, bölcsészet s ezek mellékágai, segédtudományai mind hatalmában voltak. S a mellett a zenét is tudományos alapossággal értette és gyakorolta. Hogy mennyire, az irodalomtörténet lesz hivatva méltatni.

II.

Brassai az író.

Brassai világhírű tudós volt, ha nem egyébben, a botanikában. Kiváló érdeme különben az, hogy magyar tudós volt, ki annak az érzésnek hatása alatt tanult és irt, hogy előbb született magyarnak, mint tudósnak. Mint író is helyesen, csak ebből a szempontból kell hogy mérlegeljük és méltassuk.

Brassai a magyar tudományosság büszkesége volt. Nem az az érdeme, hogy alig volt tudomány, melyben jártas s több ágában mester volt, hogy dicsőséget szerzett nemzetének: hanem az, hogy mint nagy stülű ember, aesthetikus ész, universalis tudós, vasszorgalommal, kielégíthetetlen tudomány-szomjjal, ritka agyvelőjével ott állt a világirodalom árja partján, s leste, hogy mit hoz, mire nemzetének szüksége van. Folyvást az európai tudományosság nyomán haladott, s mert hazáját, nemzetét bálványozta, a fejlődő magyar tudományosság zászlóvivői közé sorakozott. Szerette, tisztának kívánta nemzete nyelvét, miveltnek kívánta nemzetét, s mikor tán csakugyan világhírű, vagy halhatatlan lehetett volna, ő feláldozta magát, mint tudós és író nemzetének, századának élt; azzal foglalkozott, azt irt, a mire nemzeti művelődésünknek éppen akkor szüksége volt. Hazafisága teszi halhatatlanná.

Nem alkotott örökbecsűt, mondják. De annyi százezer tudós és író közül hánynak jutott az az égi adomány, az az inspiratio hogy örök időkre szóló munkát hagyjon maga után. Brassai korának irt, korát oktatta, korának világított elő. Korának, századának, a középkori eszmék és intézmények békóiból kibontakozó, s új korszakba lépni készülő nemzet számára irt és tanított. Mindig azt, mit annak az évtizednek szellemi szüksége megkívánt. És ezt úgy, hogy felvett tárgyának letárgyalása tudásunkat előbbre vitte, európai magaslatra emelte. Felszólalása eseményszámba ment, mely szakhiveinek figyelmét mindig kihívta. Nemzete tudósa volt, ki figyelmeztette nemzetét, hogy a tudás világítása hol, merre halad. Kritikájával, értekezéseivel, könyveivel igyekezett nemzete közművelődését, művészeti és tudományos világát európai magaslatra emelni.

Brassai saját eszmekörében aféle tudós és író, mint akkor Széchenyi, Kossuth, kik nem annyiban írók, mint agitátorok. Kik

nem a szakemberek tapsát keresik, hanem a nagy közönségre akarnak hatni oly módszerben, mely koruk felfogásának kívánalmával talált.

Kora megértette s ebben áll nagy tudásának valódi értéke. A gondolat, melyre bélyegét reá ütötte, forgalom tárgya lett, közkeletűvé vált, teljes értékében senki sem kételkedett. Ebben állt hosszú munkás életének sikere, ebben rejlett kulcsa annak a népszerűségnek, milyen-nel csak nagy politikusaink dicsekedhettek, s dicsősége, hogy mint ember, mint egyén, századában senki sem érvényesült annyira, mint ő. Hogy senki sem próféta a hazájában, ő megczáfolta. Ha nem is mondjuk prófétának, szűkebb hazájában minden szava szállóige, minden írása egy hang, mely pusztában soha sem hangzott el. Szava és írása mindig igazságszamba vétetett, mert egy ember mondta és irta, kit ifjan már senki sem ismert, ki nem törtetett semmi után, ki utolsó napjaiban is azzal tépelődött, hogy miért is kapott ő nyugdíjat; ki, midőn százéves korát a korona, kormány, nemzet üdvözölte, kérdezte, hogy mivel érdemelte meg, hogyan tudja és fogja ezt megköszönni.

A ki utolsó századunk mivelődés történetét, közoktatásügyünk fejlődésének eszmemenetét akarja megírni, Brassai cikkei, füzetei és munkái kronológiáján kell keresztül mennie, hogy megítélhesse, hogy irodalmunk, különösen közoktatásügyünk terén nemzetünk hol haladott. Brassai minden munkája egy mérőföldkő megfutott mivelődésünk utszélén, mely biztosra mutatja, hogy nemzetünk mire gondolt, hol haladott. A közérzület szívdobogása ültette íróasztalához, megtanulta, megírta azt, mire mások még csak készültek.

S most e csodás ember, századunk tipikus tudósa, a ki európaivá lehető hírnevét, hazafi érzésének feláldozta, a tipikus magyar tudós emlékezetével szemben ott állunk, hogy életfolyamáról még jegyzéket sem hagyott, magáról nem beszélt, mint írónak életrajzát mégis meg kell írunk. Nem érette, hanem magunkért. Mert ki tudja, mikor terem még a föld ily magyar tudóst. Megérdemelné azért is, hogy feltüntetődjék e csodás lélek tudásának terjedelme, határa mélysége. A bámulatós elmének, mely 1831-től fogva ír, századik évében kiadta Positiv filozófiáját s bevégezte, megírva hagyta Mathesisét.

Mint megjegyeztem, nem ment át az írók gyermekbetegségén. Próza író maradt. Mint elparentálói magukat kifejezték, munkái száma száz, lapirodalmi dolgozatai ezerszamba megy. Szinnyei a

Magyar írók élete s Repertóriumában, az Akadémia Almanachja első folyama, a Névtár — mert az Almanachok elejét nem fedeztettem fel — felsorol egy sereg értekezést, de hogy a felsorolás te jes legyen, hetven év majd minden folyóiratát fel kellene hányni, ha írói munkásságának igazi képét, reportoriumát kívánjuk adni. Meg is érdekelné, s tán eljő az idő, hogy összes munkái meg fognak jelenni.

III.

Brassai a szakíró, a miben jártas.

Brassai tanított és irt. Tudását és irodalmi munkásságát a szerint szeretik osztályozni, hogy miben jártas, miben mester. Ezen osztályozásnak engedelmekedve, irodalmi munkásságát két csoportba tüntetjük fel. a nélkül, hogy repertóriumunk teljességre igényt formálna. Jártasnak mutatjuk be a történelemben, földrajzban, statistikában, közgazdaságban, a természettudomány körében a fizika, vegytan, csillagászat és meteorológiában.

1. Brassai mint *historikus* önálló dolgozattal nem lépett fel, de a hazai és a világtörténetben otthon volt. Az unitáriusok a történet tanszékére hitták volt. S ennek az az előzménye, hogy Kolozsvárt megindult volt a hírlapirodalom. Keletkezett 1830. jul. 1-én a Nemzeti Társalkodó, 1832 június 1-én az Erdélyi Híradó, 1834 ápr. 1-én a Vasárnapi Újság s ezekre 1841 jan. 5 én a Múlt és Jelen, s Brassai tolla már kimagaslott. Szilágyi Ferencz a harminczas években kiadta történeti zsebkönyvnek czimzett Klióját, s Brassai a Kliokat a kritika elé vitte, még pedig akkora történettudományi jártassággal, mely arra engedett következtetni, hogy egyik történetírónká válik.

Mint kollégiumi tanár a történetet oly elragadón adta elő, hogy egyebet ne mondjak, hogy Jakab Elek s csekély magam, történetírásra adtuk magunkat, azt Brassai előadásának köszönjük. A negyvenes évek elején Kolozsvárt Házibarát czímen évkönyvszerű könyvek jelentek meg. Az azon évi világeseményeket belé Brassai irta, darabkákból én állítottam össze s marada fejemben a kandahár-iskelesi béke. Ide vágó czikkei:

Az időszakok és nemzeti karakterek befolyása a história-írásra. Gimn. tanársága beköszöntőjéből. Nemz. Társaik. 1837.

Plutarchus vigasztaló levele. Fordítás. Kér. Magvető'. 1892.

2. Mint *geográfus* és *statistikus*, mi akkor alig volt egymástól elválasztva, jelent meg a könyvpiaczon, a Világ és statusok ismertetésével. Mint kollégiumi tanár másodsorban ezek tanításával volt megbízva.

3. Mint *statistikus* oly figyelemmel kísérte a statistika világirodalmát, hogy Erdély statistikája megírásához ő adta az eszmét s adta kezembe a francia statisztikusok programját. Következő ezikkei és munkái bizonyítják:

Bevezetés a világ, föld és statusok ismeretére. Kolozsvár 1834.

Soristan (Syria). Nemzeti Társ. 1841.

Egy pár adat honunk ismeretéhez (magassági mérések Erdélyben) Természetbarát, 1846.

Afrikáról, Wilson után. Családok könyve. 1857.

A föld egyes részeinek földirati ismertetése. II. kiad. Pest, 1862. Brassai S. Természeti földiratának polgári része. Kolozsv. 1867.

4. Mint *közgazdasági író* is megjelent irodalmunkban. A Vasárnapi Újság hasábjain mint egyik úttörő foglalkozik e tárggyal. A negyvenes évek elején indult meg pénzintézeteink alapítása, Brassai azonnal hozta Bankismeret című munkáját; a megváltozott mezőgazdasági törvények számára hozta a Mezőgazdaság kézikönyvét hét kötetben. Munkája:

A Bankismeret. Kolozsvár, 1842.

A mezőgazdaság kézi könyve. VII. k. Bpest, 1856—68.

Czikkei:

A Vasárnapi Újságban 1834—48.

Az angol hirlapkezelés. Magyar Hírlap. 1850.

Mivelési kísérlet a chinai yam-mal. Gazd. Lapok. J855.

Számvetési észrevételek az ekék becslése tárgyában. Gazdasági Lapok 1859.

Jegyzetke a méhészetből. Falusi Gazda, 1862.

5. Brassai mint *természettudós* a fűvészet terén mutatkozott be; mint gimnáziumi tanár, később *fizikát* és *vegytant* tanított, mint múzeumőr a természettár őre lett. Berde Áronnal 1846-ban Természetbúvár című folyóiratot alapítottak.

A magyar orvosok és természetvizsgálók 1864-ben Marosvásárhelyt tartott nagy gyűlésén „Nemcsak az anyag halhatatlan“ címmel felolvasást tartott, melyről az Alkotmány 1897 jún. 25-iki száma így ír: „Ki nem olvasta volna e felolvasást, melyben Brassai a vizi-

gálódó. kutató és ítélő elme egész fegyverzetével száll síkra a materialisták ellen, a kiket a Darwin elmélete alapján nemesített majmoknak nevez. Saját fegyvereikkel, a természettudománnyal és vegytannal veri vissza őket, s Bacon ama mondásával végzi: A természettudomány megnyalintása istentagadásra téveszt, teljesebb élvezése istenhez vezet vissza⁴.

E téreni tudását elismerték: a regensburgi k. növényteni tár saság, a m. k. természettudományi, a bécsi csász. és kir. állat és növényteni s a nagyszebeni természettudományi társulatok, a bécsi cs. kir. birodalmi földteni intézet, melyek tagjává nevezéssel tisztel ték meg Munkái:

Több cikke a Természetbarátban 1846—48.

Über Kropf und Cretinismus. Zeits. f. N. und Heil-kunde. 1851.

A természettan szelleme és iránya. Bpesti Szemle 1859.

A természetrajzi múzeumokról. Érd. M. Ért. 1861.

Éledés és életkezdet. Érd. Múz. Ért. 1862.

Nemcsak az anyag halhatatlan. Felolvasás a természetv. és orvo sok 1864-iki m.-vásárhelyi gyűlésen.

Cikkek a Term. Közlönyben. 1871—92.

Néhány pillantás a természettudományok haladására. Budapesti Szemle. 1873

Anti-Helmholtz. Klausenburg. 1874.

A teremtés és fejlődés. Lenyomat a Kereszt. Magvetőből. 1878.

Az életerő léte. Felolvasás. 1880.

Micsoda állat a vegytan. M. nép-könyvtára. 1854. Marosvásárhelyi füzetek. 1859—60.

Mikor folyamodjunk a vegytanárhoz? Ugyanott.

6. Brassai mint *csillagász*, *meteorologus* nem rendelkezett observá toriummal, egy sextans volt minden eszköze, melylyel a napjárását élete végéig naponként megnézte s kiszámította. Akkor nem jelezték, mint most, fennről a vasúti időt. Brassai tehát praktikus dolgot végzett s a városi óráktól megkívánta, hogy a nap után járjanak.

Mint író az Akadémiában felolvasást tartott. Az ötvenes évek, ben kiadott Nagynaptár s a Nemzeti képes naptár számára ő állította össze az astronomiai naptárt. A Mezőgazdaság kézikönyvébe ő írta a meteorologiai részt. S adom azon visszaemlékezésemet, hogy talán az 1863-iki országos szárazság idején meglátogat, oszlopos barometrumomra pillant, arra a megjegyzésemre, hogy a keneső foly-

vást lent van s eső még sincs: nem is lesz, míg fel nem megy, szólt. S igaza lett. Munkái:

Kolozsvári időjárás. Természetbarát. 1848.

A múlt január Kolozsvárt. Ugyanott.

Az 1854-ben látott üstökös csillagról. Magyar nép könyve. 1854.

Az árnyékóráról. Akad. Ért. 1859.

A nap, mint elemző tanár. Emich Nagy Naptár. 1864.

IV.

Brassai a szakíró, a miben mester.

Brassai néhány tudomány és tudományágban, mint tudós és szakíró nemcsak otthon volt, de mondhatni, mestere volt korának. E szakok és tudományok: a pedagógia, a fűvészet, az aethetica, nyelvészet, mathesis és bölcsészet.

1. Mint *pedagógus és ifjúsági* író volt tán a legnagyobb, bár sokakban volt nagy. Ebbéli ereje családi öröksége volt, apjától örökölte, annak módszerét szívta be s tökéletesítette. Adjuk át a szót egy interviewnek, mely a Kolozsvárban az idén látott napvilágot, melyből az idevonatkozó rész így szól:

„Nem arra vagyok én büszke, kedves öcsém, hogy sokat tudok, hanem hogy a mit tudok, magam erejéből szereztem meg. Az abc-től a felső mathézisig mindent a magam esze után sajátítottam el. Manapság házi tanító, guvernánt, iskolai tanító, meg nem tudom még hányán vezetik be a gyereket az olvasás titkaiba. Nekem az apám hat éves koromban ideadott egy könyvet: az abc-t, nesze fiam, ebből tanulj meg olvasni. Később dehogy fogott az öreg grammatikára. Egy régi, kopott Robinsont adott, hadd lássam, hogy érdemes volt olvasni tanulni. Még most is emlékszem; sírtam az örömtől, mikor láttam, hogy ezekről az apró, feketepötytyös lapokról mennyi érdekeset tudok leolvasni. Olyan mohósággal gyermek még soh'se olvasott, mint én. Természetesen Robinson rákapatott a földrajzra. Latkóczy földösméretét lapoztam hetekig.

„Egy kis földgömböt tett elém az apám s rászoktatott, hogy minden folyót, várost, országot, a miről valamit olvasok, rögtön keressem föl a földgömbön. Órákat töltöttem így, az asztalra könyökölve, a földgömböt forgatva, képzeletemben bejárva az északi sarktól az

Antillákig minden tájt. Mikor aztán este, hálós kis gyerekágyamba lefeküdtem, úgy éreztem magam, mint Michel Angeio a menybolt mintázása után: támolyogtam. Az egész földteke gömbölyűségének szemlélése feledtette velem, hogy a sima földön járok.

„Bizony, jó pedagógus volt az apám! Maguk már nem ismerik, kedves öcsém, a Maróthy kis Számтанát. Régi könyv, ma mosolyogna rajta. Lássá, abból tanultam én mathezist és bizony mondom, ha gyereke lesz, adja azt a kezébe s majd a felső matematikánál is hálás lesz a gyerek az öreg Maróthynek.

„Mikor elérkezett az ideje, hogy kollégiumba menjek, az apám még otthon tartott. Nem nagyon bízott az akkori rendszerben. Csak tizenkét éves koromban kerültem a magyar-utezai unitárius kollégiumba, a hol egy kicsit csodálkoztak is, hogy mennyit tudok. Pedig soha se tudtam valami sokat, — az öreg mosolyogva bólintgatott tagadó közbeszólásomra — de mindig vágytam tudni. És higgye el kedves fiam, miként az igazságot se érhetjük el soha s meg kell elégednünk az utána való törekvéssel, a mindentudást se éri el az ember, de ezért kárpótolja a tudományszeretete. Lássá, ezért mondom én mindig, hogy nem tudok még eleget“.

Kezetben mint házi nevelő érvényesítette tudását, majd közintézeteink, mondhatni kora instructora lett. Erdély főúri köreire növendékei útján maradandó hatást gyakorolt. Mint az Akadémia írta hozzá egyik üdvözlőiratában, nem egy író és tanár köszönheti neki pályáját. S a mint beszélt és irt, úgy cselekedett, a morál szabályaival soha össze nem ütközött. Mint gymnasiumi tanár, törvény reáolvasása helyett intő beszédeket tartott. Az egyetemnél 1882-től a középiskolai tanárvizsgáló bizottság tagja volt.

Mint ifjúsági író, kiváló érzékkel bírt az iránt, mire van épen akkor szüksége tanügyünknek. Érezte, hogy erős alapon áll, bizonyítja br. Eötvössel folytatott kemény polémiája, 1867—68-ban. Mintha látta volna a jövőt, melyben a technikai pályán át kell vennünk szerepünket az idegenektől, r. nyelveket, számtant, a mathesist kiváló gonddal forcírozta s oly tekintélyre emelkedett, hogy a kormány a számtanba, a tanárok számára, vezérkönyvek Írására kérte fel. A Módszerről című munkája iskoláink tanítási programja lett.

Munkái első füzeteit Kék könyvtár című vállalatában indította

meg, melyből 1878-ig XIV füzet jelent meg, s nagy része több kiadást irt. Ilyenek:

Számító Socrates. Fejbeli számítás kérdésekben. Angol mintára. Kolozsvár. 1842.

Kisdedek számoktatása. Angol mintára. Kolozsvár, 1842.

Rajzminták fiatal gyermekek számára. Angol mintára. Kolosv. 1842.
Okszerű vezér a német nyelv tanulásában. Kolosv. 1845.

A fiatal kereskedő' arany ABC-je. Montag után. Kolosv. 1847.

Ingyen tanító francia nyelvmester. Kolosv. 1863.

Számtan a népiskolákban. 1872.

Számvetés a II. oszt, számára. 1872.

Nevelés tudománya. Kér. Magvető'. 1890.

A módszerről. II. kiadás. Kolosvár. 1893.

Számtalan czikke a Néptanítók lapjában, Budapest, s a Család és iskola czimen Kolosvárt megjelenő lapban.

2. Mint *fűvész* jutott legnagyobb elismertetéshez. Hajlamát virág-tenyésztő anyjától örökölte. Ifjúi és férfikorának legkedvesebb foglalkozása és szórakozása volt, abban az időben, mikor a fűvész még prikulics volt. Átadjuk a szót egy szakírónak, ki róla így ír:

„Fiatalabb éveiben (úgy ötven esztendővel ezelőtt) a Kárpátokon túl is feltűnést keltett a növények organizmusára vonatkozó önálló nézeteivel. Magyar Fűvészkönyvet irt, melylyel száz aranyat nyert a Magyar Gazdasági Egylet pályázatán. E mellett a botanikával is is foglalkozó Goethének a növények metamorfózisát magyarázó értekezéseit is ő kísértette meg nálunk terjeszteni. A botanika nálunk a kezdet kezdetén volt még, mikor a német Endlicher figyelmeztette a külföldet a kiváló magyar tudósra, Brassaianak nevezve el a Hederá Helix ausztráliai rokonát“. A legnagyobb elismerést a világ botanikusai juttatták részére, egy Albummal 1879-ben, melyben majd minden nemzet számottevő fűvésze köszöntötte tanárkodása negyven éves fordulójára ötletéből.

Értekezései és munkái:

Bevezetés a növények organographiájába Tud. Tár 1836. IX- X. f.
A fűvész örömei. Athenaeum. 1840.

Fűvészet a magyaroknál, három rajzzal. Magyarország és Erdély képekben. 1853.

Nézetek a szőlővészcéről. Gazd. Lapok. 1853.

A növénytáplálkozás ügye napjainkban. Érd. Múze. Egly. Évk. 1859 61.

A növények táplálkozása. Erd. M. Ért. 1860.

Füvészs és kertész. Ugyanott. 1864.

Linnaea. Oest. Botan. Zeitschrift. 1866—71.

Több cikke a Növénytani lapokban. 1877 — 78.

A fűvészet elveinek vázlata Lindley János nyomán. Kolosv 1856.
Magyar fűvészkönyv. Brassai és Kovács Gyula Kolosvár, 1888.

3. Mint *aestheticus és kritikus* első ifjúságától merész harciosa volt irodalmunknak. Első csatározása 1833 -34-ben folyt Szilágyi Kilójjával a Nemzeti Társalkodóban. Majd 1836-ban, ugyancsak ott, Szamosy álnév alatt br. Jósika Miklós publicistikai röpiratainak, az Iránynak és Vázlatoknak ment. Tekintélyre nem sokat adott, sarcamusát nem igen szerette fékezni, tolla félelmessé lett s maga is gyakran kék foltokkal került ki. Polémiáival lapjaink tele vannak, közben, 1856-ban, mint szerkesztő is fellépett, kritikai lapokat indított meg.

Számtalan cikkei közül, néhányat ide igtatunk.

Beethoven Lajos. Honderű. 1847.

Adalék Poe Edgar ismertetéséhez. Szépir. Közlöny. 1858.

Felnyitott levél Gyulay Pálhoz. Szépirod. Közlöny 1858.

Nyílt válasz Szemere Miklós urnák. Szépir. Figyelő' 1861.

Burns olvasása után. Fő'városi Lapok 1871.

Commentator commentatus. Tartozatok Horatius szatíráinak magyarázói után. Bpest. 1872.

Aesthetische Kritik. Horacz fordítása elméletéhez. Klausenburg, 1879.

4. Brassai mint *nyelvész* várja a negyedik koszorút. A fűvészet után a nyelvészet terén jelenik meg mint mester. Ismerte a világ mindama nyelvét, melyeknek irodalma számottevő Beszélte a latin, a német, francia és angol nyelvet, értette az orosz, török, román, héber és szanszkrit nyelvet; fordított görögből, latinból, francziából, oroszból, egyes munkáit németül is megírta, a magyarral együtt tiz nyelv birtokában volt.

Mint a classica literature mívelője, követelte, hogy iskoláink a görög s különösen a latin nyelvet alaposan tanítsák. Az egyetemen a classical nyelvek tanításáról rectori székfoglaló beszédet tartott. Utolsó napjaiban egy latin grammatica Írására készült.

Terjeszteni kívánta a német és francia nyelvet. Okszerű Vezére a német nyelv tanulásában 1842-től tiz kiadást ért; 1863-ban Ingeny tanító francia nyelvtant adott ki.

Mint orientalista gymnasialis tanár korában hébert, egyetemi tanár korában szanszkritot tanított.

Éles kritikai szelleme, világos eredeti írásmodora különben a magyar nyelv körül szerzett maradandó érdemeket.

Kazinczy halhatatlan érdeme, hogy nyelvünket kivezette a latinizmus szolgasága földéből. Brassai érdeme, hogy első volt, ki a germanismus berohanása ellen a hatvanas években síkra szállt. Mit Simonyi a Szarvas felett tartott emlékbeszébe következő szavakban igazol: „A germanismus ellen először Brassai szólalt fel Arany János folyóiratában, erre írta Arany az ő híres Visszatekintését, melyben többek közt olvasuk: soha nagyobb szükségét nem érezte irodalmunk, mint most, hogy a magyar nyelvet éktelenítő és megrontó germanismusok s mindenféle izmusok ellen valamely erős hang szünet nélkül kiáltsa a Carthagenem delendamat“. S úgy bízta meg követőjüket, Szarvas Gábort az Akadémia a Nyelvőr szerkesztésével 1871-ben s ha Brassai a fővárosban lakik, aligha nem a mestert hívták volna meg.

Rengeteg nyelvismerete mellett nyelvének eredeti szépségéért, gazdaságáért rajongott. A kiegyezés után lapirodalmunk oly elemek kezébe került, kiknek nagy része németül gondolkozott s nyelvünket germanizmussal töltötték el: Brassai nemcsak első volt, ki tollat ragadott, mint ember is annyira fanatikusan üldözte a magyartalanságot, hogy még társalgás közben is kitört. Csaknem utolsó percében is egy bucsuzójának a viszontlátásra szavára rászólt: az ismétlátásra.

Nyelvészeti számnélküli czikkeiből és munkáiból álljanak itt a következők:

Tapogatódzások a magyar nyelv körül. 1856.

A magyar mondat. Akad. Értekezés. 1860.

A francia nyelvtanok ügyében. Fővárosi Lapok. 1864.

A magyar bővített mondat. Akad. Érték. 1870.

Hogyan kelljen a latin hajtogatást egyszerűen és sikeresen tanítani. Kolozsvár, 1872. Ugyanaz megjelel németül Lipcsében, 1881.

Laelius, hogyan kell és hogyan nem kell magyarázni az iskolában a latin autorokat. Kolozsv. 1874.

A neo- és paleologia ügyében. Bpest. 1875.

A nyelvújítás és Ballagi. Lenyomat. 1881.

A magyar helyesírás. Érték. Magyar Polgár. 1884. 147. sz.

A mondat dualismusa Akad. Érték. 1885.

A szórend és accentus. Bpest, 1888.

Vissza és körültekintés nyelvünk ügyében. Egyetemes Philologiai Közlöny. 1897. Mit még életében kisedve, átnézett.

A nyelvészet után mint *mathematicus* kér bebocsáttatást a magyar halhatatlanok Pantheonába. Tanította mint gymnasiumi tanár, tanította mint egyetemi tanár. De mint szakíró sem rejtette nagy talentumát véka alá.

Mint író az az elv vezette, hogy mathezist csak úgy lehet sikerrel tanítani, ha iskoláink a számtan tanításával alapját megvetik. Innen keletkezett Kisdedek számvetése, Számító Socratese, mely 1842-től 17 kiadást ért. Az akadémia 1842-iki Névkönyvében már jelzi, hogy Euklides elemeit görögből már fordítja.

Kedvencz tudománya maradt haláláig, mit a napállás napontai megfigyelése alkalmából gyakorolt. Utolsó napjain is mathesisen dől gozott, szerencsésen be is fejezte, kézíratait átadta rokonának, Csegezi Mihály kir. táblabírónak, azon meghagyással, hogy küldje fel az Akadémiának. Munkái:

Számító Socrates. 1842 —1871.

Algebrai gyakorlókönyv. 1853.

Némely algebrai fogalmakról s ezeknek geometriai alkalmazásáról Akad Értek. 1857—58.

Euklides elemei. XV könyv. Bpest, 1865.

Algebrai gyakorlatok. I. rész. Bpest, 1883. II. rész Bpest, 1884.

Mégis mennyit nyom egy font. Természet. 1872.

Könyvismertetés. Vezérfonal a mértani szabadkézi rajz tanításánál. Írta Schoeder R. Tanáregyleti Közlöny. 1870.

5. Mint *bölcsész* fonta halántékára a ötödik koszorút. A Logikát. Metefizikát már mint gymnasiumi tanár tanította. A sok élettapasztalat, a sok gondolkodás a bölcsélet terére vezette. Bölcsesség nyilatkozott szavaiban, tetteiben. S szellemi bámulatos ereje, alapos s világos előadása a bölcsészet terén is posítot biztosított számára.

Mint filozófiai író 1858-ben lépett fel Logika lélektani alapon című munkájával. Az igazi pozitív Philosophia című munkájával fejezte be élte századik évében, melyben széles körű tudással s meggyőző érveléssel bizonyította, hogy minden, a mit érzékeinkkel észreveszünk, illusio lehet, csak az ész és öntudat létezése bizonyos.

Brassait a tudás nem tette vallástalanná. Mint vallás-bölcselő szintén ragyogtatta lelke szárnyalását. Czikkei az 1861-ben megindult Keresztény Magvetőben s az 1887-ben megindult Unitárius Közlönyben láttak napvilágot.

Mínél inkább közeledett élete végéhez, a bölcsészet mindinkább

lefoglalta lelkét. írásban és életével bebizonyította 1864 iki felolvasása végszavát: hogy a tudás Istenhez vezet. Ahoz, ki őt oly bőkezűen megáldotta.

Bölcsészeti munkái:

Irodalmi pör a filozofia ügyében. Kolozsv. 1861.

Három értekezés. Akadémiai székfoglaló, 1867.

Logikai tanulmányok. Bpest, 1877. Az Akadémia értekezéseiben.

Logika lélektani alapon fejtegetve. II. bővített kiad. Bpest, 1877.

Félreértés. Ker. Magvető' 1870.

Fogadatlan prókátor. Ugyanott. 1872.

Vallás és tudomány. Ugyanott. 1873.

Teremtés és fejlődés. Ugyanott. 1878.

Renan Ernő'nek a francia akadémiában tartott székfoglaló beszédére Ugyanott. 1879.

Baj van a táborban. Ugyanott. 1880.

Békekísértmények. Ugyanott. 1881.

A jövő' vallása. Ugyanott. 1886.

Szózatok a jövő' vallásáról. Ugyanott. 1889.

Buddhaismus. Ugyanott. 1890.

Jézus istenségéről. Ugyanott.

Melyik az igazi tudomány. Ugyanott. 1887 és 1893.

Egy új vallás. Ugyanott. 1893.

Fejlődés és erkölcsstan. Érd Muzeum 1894.

Az igazi positiv Philosophia. Budapest, 1^96. Németül is megírta, halála után dr. Meltzl egy. tanár értesítette örököseit, hogy átnézés végett nála maradt

V.

Brassai a zenebarát, zenejátészó, zenészeti író.

A százévet élt nagy tudós lélek világát, szivjóságát, fedhetetlen jellemességét, szellemének végig kitartott ifjúságát alig érthetnők meg, ha reá nem mutatnánk, hogy lelkének a zene volt első szerelme, hű maradt hozzá egész életén át, utolsó perezéig.

Mint zenebarátról már életében s különösen végnapjai alkalmából egész legendakor keletkezett. Nem volt elég, hogy elmondták és írták, hogy hangversenyt el nem mulasztott, hogy egy Pattiért, világhírű gordonka, hegedű, zongora művészért Budapest, Bécs, Berlin neki csak csekély fáradtság volt, hogy maga körül filharmonikus kört alakítva, a Pesti Napló idei jun. 25-iki számában a következő adomát olvassuk:

„Brassai Sámuel a zenének, dalnak lelkes, szinte rajongó barátja volt. Akárhányszor megtörtént, hogy, ha Budapesten valami nagyobb zenei esemény volt, az öreg ide utazott s másnap visszament. De tett nagyobb kirándulásokat is a zene kedvéért. Nyolczvanöt éves korában egy hazamban utazott Berlinbe csak azért, hogy Pattit hall hassa. A hetvenes években Liszt, Reményi és Bülow együttes hangversenyt adtak Budapesten. Brassai ez időben beteg volt, de azért minden áron ott akart lenni a hangversenyen. Az orvosa azonban nem engedte s mikor az öreg ur nem tágitott, azzal fenyegette, hogy útközben hal meg. Brassai még így sem mondott le az élvezetről s Budapestre utazott. Hogy orvosa ne vegye észre a szökését, reggeli köntösét kitömötte szalmával, lefektette a dívánra s egy takaróval betakartatta. Kitanított inasa, valahányszor az orvos látogatására jött az öreg urnák, rámutatott a szalmával kitömött köntösre, mondván, hogy ura alszik. Mikor a hetven éves Brassai Budapestről egészségesen vissza jött, nevetve mondta az orvosnak, hogy köntösét gyógyította, ő meg zenét hallgatott Budapesten“.

Mint zenejátszóról adjuk át a szót a Kolozsvárban megjelent interviewnek, mely így hangzik:

„Nemcsak a tudományért, a zenéért is rajongott Brassai. Schopenhauer szerint a zene egy egészen külön transzcendentális világ. Ez a világ volt az ő üdülő helye, ez adott lelki lendületet, frissességet, hogy a tudományt szolgálhassa.

„Mert a mi szegény agyvelőnk is kifárad s akkor aztán egy kis Chopin, vagy Mayerbeer rendbe igazítja az összegabalyodott agymolekulákat. A zenének köszönhetem, hogy nem lettem rideg szobatudós, hogy ma is szeretem az embereket, az életet, a környezetemet. Pedig hát gyermekkoromban ezt sem kaptam ingyen. Úgy tanultam meg zongorázni, hogy az asztalomra felrajzoltam a zongora klaviatúráját s a kotta után kikopogtattam a zenedarabot. Persze így nehezen ment a tanulás. Zenét tanultam, zene nélkül. De mikor aztán egy zongora közelébe jutottam, igazi dühvei vettem magamat rá s játszottam rögtön a rég betanult darabokat, Istenem, hogy örültem ilyenkor, hogy hangzott fülemben a zene.

Megkérdeztem Brassait, igaz-e az a sokat emlegetett anekdota, hogy egyszer gyalog ment el Budapestre, csakhogy egy hangversenyt meghallgathasson.

„Si non e vero, e ben trovato“, mert bizony, ha arra került volna a sor. én még azt is megtettem volna. Nagyon szeretem a zenét, ez volt egyetlen mulatságom vigasztalásom“.

Csak is klasszikus darabokat játszott, mindent a fejből. Beethoven, Mendelsohn, Schunann, Mozart voltak zenepoétái.

Mint zenészeti Íróról adjuk át a szót id. Ábrányi Kornélnak, ki a Budapesti Naplóban halála ötletéből többek közt a következőképp ír róla:

»Brassai bácsi mint zenész, igazabban szólva, mint ritka zenebarát, zenerajongó, csodálatos vegyülékű érzékkel bírt a zenének úgy régi klasszikus, mint modern irányú s nemzeti áramlata iránt. De a mennyire én ismertem, pedig nagyon sokszor cseréltem vele eszméket, mind a háromnak a lényege felett, azt mondhatom, hogy a míg az elsővel szemben, — s nagyon is méltó alapon — a bálványozásig ment rajongásában, addig a modern romantikus zeneirodalom termékeinek a gyümölcseit csak nagyon szórványosan volt hajlandó megízlelni. A konturnusos zenedráma végtelenül elnyomó preparátumaitól hátborzongva futott; a nemzeti és így a magyar műzenei aspirációkkal szemben pedig igen rezervált s legfőlebb erős szubjektív álláspontra helyezkedett. E tekintetben egyetlen tekintélyt és ideált ismert el: Erkel Ferenczet, a kihez régi, igazi barátság köteléke is fűzte s rajta kívül talán még Székely Imre magyar ábrándjai és idilljei iránt viseltetett méltánylóbb tekintettel.

„Mikor az 50 es évek elején az újabb romantikus irány a nagy stílű zenedráma s a programzenei hatalmas hangfestések árama legelőször kezdett tért foglalva terjeszkedni s hozzánk is behömpölyögni: Brassai bácsi épen nem volt jövőbe látó, hanem keményen belesujtott kritikusi bárójával a kohó forrongó tömegébe s egy kalap alá gyúrte az illatos virágot a szürtös szírommal. A kik még élnek s vissza tudnak emlékezni arra a kemény tollharczra. a melyet az akkori hazai zanekririkusok közt a Tanhauser-nyitány első bemutatása (ha jól emlékszem 1855-ben) idézett fel egy filharmóniai hangverseny alkalmával, azok arra is emlékezhethetnek, hogy Brassai bácsi minő konok vezérszerepet játszott akkor az antiwagneristák nagy táborában.

„Szegény Brassai bácsi sajátságos vegyülete volt a zenészeti ízlés és ösztönnek. Ugyanegy iránytól egyszerre vonzatta, máskor

taszítottatta magát, mint két ellenkező pólus. Ilyen volt Chopin és Schumannak akkoriban már szintén erősen törő reformatori szellemével szemben is. A nagy triász: Berlioz, Liszt, Wagner műzsájával örökös hadilábon állott; de a Chopin és a Schumannét már barátságosabb érzülettel tüntette ki; minden legújabb szerzeményeiket megszerezte magának, játszta — már a mint erre képes volt — s magyarítottatta magának. Engemet is sokszor megtisztelt látogatásával, hogy eszmét cseréljen velem a jobban megérthetés kulcsához. Valósággal küzdött magával s nem tudott tisztába jönni, mit érezzen a két új világpoétával szemben.

„Csak nemrég beszélte nekem Hubay Jenő, a ki ép oly nagy mestere az antik, mint a modern és a nemzeti zeneirodalomnak, hogy mikor legközelebb Kolozsvárt hangversenyzett s az akkor már nagyon gyöngélkedő Brassai bácsit is fölkereste, az hő vágyat érzett őt hallani. Hubay meg is jelent hegedűjével a beteg, százéves pátriárka ágyánál, a ki mindegyre csak arra kérte, játszóknak Corelli (a hegedűirodalom megalapítója) műveiből, azután játszott is neki Bach, Handel és Beethoventól, de addig nem volt nyugta az öregnek, a míg Corelli egyik remekével föl nem derítette melancholikus százados arcját.“

Az íróra térve, Brassai zene kritikái a harminczas évekig mennek fel. Már ekkor az opera és dráma elsőbbsége feletti harcra keményen hozzá szólt. Máig is fülünkbe cseng menydörgős cikkeinek e végszava: drama főn ever. Ha minden csatáját nem nyerte is meg, megnyert egyet, mely egy babérlevél bizonyítvány marad arra, hogy igazi magyar tudós volt. Liszt Ferencz hazánk fia, az ő cosmopolitikus agyával, *Des Bohémiens et de leur musique en Hongrie* czim alatt füzetet adott ki, melyben azt állította, hogy nincs magyar zene, csak cigány zene. Brassai volt az első, ki felvette a csatát, 1860-ban. Elmefuttatás Liszt Ferencz cigányokról irt könyvére czimű röpirattal felelt, melyben bebizonyította, hogy a cigányok zenéje nemzeti geniusunkból fakad, a cigány csak hangot ad neki. Liszt megadta magát, s Rákócziában, magyar rhapsodiáiban a nemzetet kiengesztelte. — Opera és zenebírálati cikkei nagyrésze Canus és Zsambokréti Gyula név alatt jelentek meg.

VI.

Brassai, mint szerkesztő.

A nagy tudós és író, mint szerkesztő ezelőtt hatvan évvel jelenik meg, időközönként különböző szakokban, halálával lépett le. Nála nem üzlet, nála ismeretterjesztés s oktatás kedv kielégítése; legtöbbször ingyen oktatás. A hasznosabb politikai lap szerkesztés eszébe sem jutott. Szabadelvű volt és maradt, politizálni csak szóval szeretett.

A Vasárnapi Újsággal kezdte 1834. ápr. 6 án, mint czimében mondja, közhasznú ismeretek terjesztésére. Előbb fél, majd egy ivén megjelenő hetilapot alapított, mit a forradalom szüntetett meg, 1849 nov. 19-iki számává], Örök érdeme maradt, hogy ő vetette meg alapját a hazai ismeretterjesztő lapoknak.

A mint tanár lett, 1837-ben megindította Kék könyvtár című füzetait, iskolai könyvek kiadására, mit pár tizeden át folytatott. A kiadott 10—12 füzete országos elterjedést nyert, mindenik több kiadást ért.

Nem sejtve a borús jövőt, 1846 ben Berde Áronnal megindították a Természet barátot. 1846 jul. 5-én indult meg, 1849. jun. 9-én szűnt meg. A forradalom véget vetett. A sajtót, mondhatni a deficit egyik részletét 1849 márcz. 8-án fizette.

Hogy Pestre bujdosott. 1851-ben mintegy a .Vasárnapi Újság folytatásaképp megindította a Fiatalság barátját, de csak 6 füzetig vihette.

Ugyané sors érte az 1853-ban megindított Kritikai lapokat, melyből pártolás hiányában csak az első szám jelenhetett meg.

Mint a inuzeum igazgatója szerkesztette 1859-73-ban az Erdélyi muzeuin egyeslet évkönyveit, miből hat évfolyamot szerkesztett.

Mint egyetemi tanár Meltzl Hugó egyetemi tanár társszerkesztősége mellett kiadták az Összehasonlító irodalom történeti lapokat, és Fontes című mellékletét négy éven át 1877—80-ig, mikor aztán csak is dolgozótárs maradt. Mint hátrahagyott iratai mutatják, a négy évi fáradság 941 írtjába került.

Erre 1882-ben megindította a Magyar nyelv ellenőre című kritikai folyóiratát, de a közönség most is cserben hagyta.

Végre 1887-ben Boros György tanár Unitárius Közlöny című, havonként megjelenő vallásos néplapján mint szerkesztőtársajelenik meg.

Miket mint író és szerkesztő összeírt, egész kis könyvtár. Brassai szellemi hagyatéka egy irodalmi kincstár, melyet midőn a szakférfiak leltároznak, becslés alá vesznek, akkor fog kiderülni, mi volt nemzetének e csodás elme, a százéves munkás élet. Szellemi hagyatéka még az, mit az Akadémia elnöke egy üdvözlő iratában úgy fejezett ki: sok tudós, író és tanár neki köszöni positióját.

Tíz nyelvet tudott, tíz tudomány ágat mívelt, tíz évtizedet élt.